

Særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 48

2009

With summaries

KØBENHAVN 2009

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 123.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 110-111.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lessebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile
Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-033-9

WULFSTANS KODEX OG SCHUMACHERS LISTE

OM DEN ÆLDSTE FORTEGNELSE OVER HÅNDSKRIFTER I DET KONGELIGE BIBLIOTEK

AF

ERIK PETERSEN

Håndskrifterne GKS 95 2°, GKS 96 2° og Thott 73 2° er tre store bind med værkmanuskripter, udkast, optegnelser og brevkoncepter, egenhændigt nedfældet på papiret af Erasmus af Rotterdam. At de tre bind skulle havne på Det Kongelige Bibliotek var ikke en given sag og er stadig lidt af en gåde. Et fornyet forsøg på at spore de tre håndskrifers vej fra Erasmus' dødsbo til Danmark og KB gav mig anledning til at søge tilbage til KBs ældste fortegnelser over håndskrifter. Det gav ikke noget klart resultat. At det ene af bindene, GKS 95 2°, kunne identificeres med et håndskrift, der er anført i det, der hidtil er blevet betragtet som KBs ældste fortegnelse over håndskrifter, var velkendt men også en del af gåden.

Den nævnte fortegnelse indgår i en katalog over trykte bøger og håndskrifter, som Willum Worm udarbejdede i forbindelse med sin tiltrædelse som bibliotekar ved Frederik 3.s bibliotek. Den findes i KBs Arkiv som E 8 og er relativt velkendt.¹ Ellen Jørgensen anvendte den i katalogen over latinske håndskrifter på KB² til at fastslå, at et håndskrift, der optrådte i Worms fortegnelse, var indgået i KB indenfor tidsrummet 1663-1670, altså i Peder Schumachers tid som bibliotekar, for det var den periode, Worms katalog angiveligt dækkede. Jørgensens praksis blev overtaget af hendes efterfølgere i Håndskriftafdelingen og spredtes både via disse og hendes trykte katalog til omverdenen. I en større afhandling om de tre Erasmus-håndskrifter fra 1966

¹ *Catalogus librorum typis exaratorum, pariter ac Manuscriptorum, quibus, curante Petro Schumachero, aucta est Regia Bibliotheca.* Katalogen er påtegnet og signeret af Willum Worm på f. 20v: "Hoc catalogo, qui folia viginti habet, ea recensentur volumina, quæ Bibliothecæ Regiæ acceperunt ex quo eam PETRUS SCHUMACHERUS a Marco Meibomio accepit, quæ quoque singula mihi tradita esse testor. Hafniæ die 4. Januar. 1671. Wilhelmus Worm Olai f." – KBs Arkiv E 8 er i november 2009 udgivet i digital faksimile på <www.kb.dk/permalink/2006/manus/760/>.

² *Catalogus codicum Latinorum mediæ ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis*, 1926.

overtog hollænderen C. Reedijk således Jørgensens påstand ukritisk.³ Jeg selv gjorde det samme i en afhandling om Det Kongelige Biblioteks bibelhåndskrifter fra 1992.⁴

Med en ukarakteristisk mangel på præcision anvendte Ellen Jørgensen forkortelsen *Cat. Schumacheri*, "Schumachers katalog", om det, der faktisk er Worms katalog over den tilvækst, biblioteket havde haft under Schumacher – eller rettere, som Worm antog, at det havde haft. Under mit forgæves forsøg på at spore de tre Erasmushåndskrifter i KBs ældste fortegnelser blev det klart, at denne distinktion ikke er uvæsentlig, samt at der eksisterer en anden liste over håndskrifter, der er ældre end Willum Worms, som faktisk *er* og med rette kan kaldes Schumachers. Jeg vil i det følgende omtale de to fortegnelser som henholdsvis *Worms katalog* og *Schumachers liste*. Mens førstnævnte som nævnt er velkendt, har opmærksomheden omkring Schumachers liste været særdeles sporadisk – den er blevet set og registreret, men ikke undersøgt og analyseret. Det vil jeg forsøge at råde bod på med denne afhandling.

Min opmærksomhed blev fanget, fordi der i listen bl.a. optrådte en titel, der utvetydigt kunne identificeres med et håndskrift, der er et halvt årtusinde ældre end Erasmus', af en helt anden karakter end hans, men af en kildemæssig og historisk værdi, der kan måle sig med dem. Det er håndskriftet GKS 1595 4°, Wulfstans kodex. Det er fremstillet i England kort efter år 1000 på foranledning af ærkebiskop Wulfstan af York, hvis tætte relationer til Knud den Store er bevidnet i en række samtidige dokumenter. Håndskriftet GKS 1595 4° rummer 34 tekster. Den første og længste er en afhandling om kirkens liturgi, *Eclogae de Ordine Romano et de Quattuor Orationibus in Missa*, skrevet af Amalarius Metensis, der levede på Karl den Stores og hans umiddelbare efterfølgeres tid. Dernæst følger de af omfang, men ikke af betydning mindre tekster, der ligeledes er knyttet til gudstjenesten, bl.a. prædikener af Wulfstan selv. Wulfstan har fulgt arbejdet med kopieringen af håndskriftets tekster, og han har med egen hånd tilføjet optegnelser på latin og angelsaksisk i håndskriftet, der desuden har stor interesse i kraft af sit bind, der enten er samtidigt med håndskriftet eller blot en anelse yngre, og under alle omstændigheder det ældste

³ Three Erasmus Autographs in the Royal Library at Copenhagen, *Studia Bibliographica in Honorem Herman de la Fontaine Verwey*, Amsterdam 1966, s. 327-349.

⁴ Erik Petersen: *Illuminatio. Texts and Illustrations of the Bible in Medieval Manuscripts in the Royal Library, Copenhagen, Transactions of the International Association of Bibliophiles, XVth Congress Copenhagen 1987, 1992, s. 68-105.*

Apologus de ordine romano

LE. PIUMI APOLO DE ORDINE ROMA
 140 FID. III. ORATIONIB; EPORU SINE POPULI
 VI MISSA. INCIPIT CAPITULA SEQUENTIS
 OPUS CELE.

- i. Illud u' in mandu est q' e. que celeberrim' in officio missæ usque lectu euangeliu' respicienda sunt a pmo aduentu dñi usq; ad illud tēpus qnō ppebat hyerusalem passurus; Anterior uero ad horu' pphetaru' respicit & merito hos tangim' hic qm̄ ut Augustin' ait; Moyses minister fuit ueteris testamenti. & pphete ministri noui testa
- ii. menti. Kyrieleyson ad eos pphetas respicit. q' circa aduentu ^{dñi} eunt. de quib; ep̄ta ad claras. nec non & fluis ei iohannes. Gloria mex celsis deo. ad cetū angeloz respicit. qui gaudiū natiuitatis dñi pastozib; adnuntia uerunt. Prima collecta ad hoc respicit.
- iii. q' dñs agebat circa ^{mi} xii. annū qnō ascendit hierosolimā & sedebat in cēplo in medio doctoz & audiebat illos atq; interrogabat.
- iiii. Ep̄la. ad p̄dicationē ioh p̄nce.
- v. Responsoriū. ad bene uolentiā aptoz p̄nce.
- vi. qnō uocati ad dñō & secuti sunt. Alleluia. ad leticia mentis eozū. q' habebant de p̄missionib;

i KBs samlinger. Hvornår og hvordan dette håndskrift er kommet til Danmark og indgået i biblioteket, har hidtil været ukendt. Da jeg for nogle år siden fik stillet netop dette bestemt ikke irrelevante spørgsmål af to britiske forskere, der arbejdede på en videnskabelig udgave af GKS 1595 4°, var mit pauvre svar, at den tidligste, dokumenterede oplysning om håndskriftets tilstedeværelse i biblioteket var fra 1786.⁵ *Terminus ante quem* var med andre ord etableringen af Gammel Kongelig Samling og Jon Erichsens trykte *Udsigt over den gamle Manuscript-Samling i det store Kongelige Bibliothek*.

Det Kongelige Biblioteks Arkiv E 8 a

Schumachers liste er opstillet i KBs Arkiv umiddelbart efter Worms katalog som E 8 a.⁶ Den består af 2 dobbeltblade, dvs. 4 blade eller 8 sider. Papiret i de to dobbeltblade har identiske vandmærker.⁷ Side-målene er ca. 33 × 20,7 cm. Teksten er skrevet i 2 spalter per side. 3 sider er blanke, og flere spalter er kun delvist beskrevet. De fire blade er hverken folieret eller pagineret. Deres rækkefølge er derfor åben for fortolkning. Jeg refererer i det følgende til dobbeltbladene som A og B, og tolker rækkefølgen således, at A har tekst på 1 recto, 1 verso og 2 verso, mens 2 recto er blank, og B har tekst på 1 recto og 2 verso, mens 1 verso og 2 recto er blanke. Arkivnummeret er ikke påført, men fremgår af skjoldet på den kapsel, hvori E 8 a har været opbevaret i hvert fald i et par generationer.⁸ Hvor og hvordan de 2 dobbeltblade har været opbevaret, inden de fik deres plads som tillægsnummer til arkivets mere omfattende E 8, er ikke oplyst. Der er ikke påført eks-

⁵ Jf. *The Copenhagen Wulfstan collection. Copenhagen Kongelige Bibliotek Gl. Kgl. Sam. 1595*, edited by James E. Cross & Jennifer Morrish Tunberg (= *Early English manuscripts in facsimile*, 25), 1993, s. 59.

⁶ Denne plads må den antages at have fået senest ved nyordningen af Det Kongelige Biblioteks Arkiv i 1942. Om Arkivets historie, jf. Harald Ilsøes indledning til *Det Kongelige Biblioteks Arkiv indtil 1943. Registratur*, 1994; om nyordningen s. 11.

⁷ En såkaldt "foolscap" på første blad og indrammede bogstaver på andet blad i hvert dobbeltblad; jf. H. M. Fiskaa & O. K. Nordstrand: *Paper and watermarks in Norway and Denmark*, Amsterdam 1978 (= *Monumenta chartæ papyraceæ historiam illustrantia*, 14), nr. 66. Eksemplet hos Fiskaa & Nordstrand er norsk og ikke identisk med vandmærket i Schumachers liste. Den Københavnske boghandler Joachim Moltke lagerførte skrivepapir bl.a. med vandmærket narrekappe, jf. Birte Rottensten & Ebba Waaben: *Danske vandmærker & papirmøller 1570-1695*, 1986, s. 46f.

⁸ "Lister over Böger og Haandskrifter, skrevet med Schumachers Haand (jfr. Bruun: *Det kgl. Bibl.'s Stiftelse p. 60.*). Skjoldet bærer Chr. X's monogram.

plicitte angivelser om indhold, datering eller historie, hverken samtidige eller senere, og det er ikke signeret. Den eneste spæde overskrift, der findes, er "M.Sti" på f. A2 verso.⁹

At fortegnelsen, som påvist af Chr. Bruun, er skrevet med Schumachers hånd, har jeg efterprøvet palæografisk ved sammenligninger med andre dokumenter skrevet af Schumacher. Nogle indførsler kan være skrevet af en amanuensis, men de variationer, der kan iagttages henover siderne, kan også være forårsaget af skift af pen eller blæk, måske af vekslende koncentration eller sindstilstand.

På trods af dens illustre ophavsmand og på trods af den betydelige værdi som kilde til KBs tidligste historie har bibliotekets historikere vist påfaldende ringe interesse for Schumachers liste.

Werlauff synes ikke at have kendt til den.¹⁰ Det gjorde, som netop nævnt, Chr. Bruun. Efter en kursorisk gennemgang af Worms katalog skriver han: "Der findes i det store kgl. Bibliothek en med Schumachers Haand skreven Fortegnelse over nogle Haandskrifter, som Bibliotheket dengang ejede, og som endnu er bevarede der".¹¹ Han beskriver ikke kilden nærmere, men det fremgår af de få eksempler, han anfører, at det drejer sig om E 8 a. Det fremgår også, at han kun har studeret listen overfladisk. F.eks. har han overset, at listen også rummer inkunabler. Til gengæld meddelte han nogle få eksempler på håndskrifter fra listen, herunder et latinsk fra middelalderen.

Det signal overså Ellen Jørgensen, som på trods af sin årvågenhed over for Worms katalog undlod at studere Schumachers liste og altså ikke udnyttede det potentiale, der lå i den. Heller ikke Carl S. Petersen var opmærksom på de muligheder, den frembød.¹² Måske skyldes det, at Bruun ikke udtrykte sig klart nok om kilden. Det blev der i givet fald, yderst summarisk, rettet op på i den trykte registrant over KBs Arkiv fra 1994. Heri anføres E 8 a således: "Lister over bøger og håndskrifter. 4 bl.", med en tilhørende anmærkning: "Med Peder Schumachers hånd, jfr. Chr. Bruun: Det Store Kongelige Biblioteks Stiftelse

⁹ KBs Arkiv E 8 a er i november 2009 udgivet i digital faksimile på <www.kb.dk/permalink/2006/manus/761/>.

¹⁰ E.C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*, 2. forøgede og fortsatte Udgave, 1844.

¹¹ Chr. Bruun: *Det store kongelige Bibliotheks Stiftelse under Kong Frederik den Tredie og Kong Christian den Femte*, 1873, s. 60.

¹² Listen er hverken omtalt eller udnyttet i Carl S. Petersens *Det kongelige Biblioteks Haandskriftsamling*, 1943.

(1873) s. 60”.¹³ Det anførte svarer *verbatim* til den korte tekst på kapslens skjold.

I sit værk om KBs samlingshistorie fra begyndelsen til ca. 1780¹⁴ udgav KBs seneste historiker Harald Ilsøe fortegnelsen over håndskrifter i Worms katalog i sin helhed.¹⁵ Med stor skarpsindighed fastslog Ilsøe på grundlag af en tilføjet henvisning i Worms katalog, at der måtte have eksisteret en fortegnelse over håndskrifter før Worms egen. Ilsøe anså denne kilde for tabt, men kunne ud fra sit kendskab til dedikationer og andre oplysninger henvide til en række håndskrifter, der ikke optrådte i Worms katalog men måtte antages at være optegnet i den tabte kilde. Ilsøe antog, at den tabte kilde var en fortegnelse over håndskriftbestanden før 1663.¹⁶

At kilden kunne findes i KBs Arkiv E 8 a bemærkede han derimod ikke, fordi han havde dannet sig en forkert opfattelse af indholdet deraf. Det fremgår flere steder, bl.a. i en resumerende gennemgang af kataloger og fortegnelser: “Hvad der herudover indgik enkeltvis som køb eller gave på Frederik 3.s tid er fortegnet i E 8, der dækker accessionen af løbende enkelterhvervelser i Schumachers tid som bibliotekar fra maj 1663 til jan. 1671 og er bevidnet af Worm, da han overtog stillingen som bibliotekar. Fra samme år findes der en ligeledes i 1671 bevidnet dubletfortegnelse, E 8a (...)”.¹⁷

KBs Arkiv E 8 a er ikke fra 1671. Det er ikke en dubletliste, og den er ikke bevidnet. E 8 a er, som jeg vil argumentere for i det følgende, en oversigt over trykte bøger, der var indgået i eller overvejedes erhvervet til kongens bibliotek, samt en oversigt over håndskrifter i samme, udarbejdet af Peder Schumacher og dækkende perioden fra hans ansættelse i sommeren 1663 frem til slutningen af 1665. Ikke mindst sidstnævnte er af stor betydning, da det er den ældste fortegnelse over håndskriftsamlingen i kongens bibliotek, der findes.

Listens trykte bøger

KBs Arkiv E 8 a fremstår som et internt dokument uden oplysninger om, hvad det er og hvad det tænkes brugt til. Listen med håndskrifter

¹³ *Det Kongelige Biblioteks Arkiv indtil 1943. Registratur*, 1994, s. 34.

¹⁴ *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1999, 1-2 (fortløbende pagineret). Henvisninger til dette værk sker i det følgende ved forfatter + sidetal.

¹⁵ Ilsøe 1999, s. 574-581.

¹⁶ Ilsøe 1999, s. 209 & 574.

¹⁷ Ilsøe 1999, s. 645.

på f. A2 verso er i den sammenhæng mere entydig end fortegnelsen over trykt litteratur. De trykte bøger er, som jeg tolker E 8 a, anført i en hoveddel (f. A1 recto-A1 verso), i et tillæg (A1 verso), og i nogle excerpter (B1 recto & B2 verso).

Hoveddelen med 104 indførsler rummer indgåede titler. I tillægget er anført 32 værker, antagelig bøger, der er bestilt eller planlægges anskaffet, mens excerpterne med korttitler eller stikord vedrørende en snes bøger på fransk og et tilsvarende på engelsk har en mere foreløbig karakter. Jeg vil i det følgende koncentrere mig om hovedlistens indhold.

Tillæggets 32 titler er grafisk og bibliografisk sat op på en måde, der afviger fra hovedlisten. Kun en enkelt titel er angivet med trykår ("Biblia germ. cum Comm. Basil. 1665. Vol. 1. F. °").¹⁸ Der findes to værker i tillægget, der er trykt efter 1665. Det drejer sig om samme værk på henholdsvis italiensk og fransk, i listens ordlyd: "Vita di D. Olympia" og "Vie de Mad^{me} Olympe", begge i 12°, altså Gregorio Leti's skrift om den skandaliserede donna Olimpia Maldachini, der under Innocens X¹⁹ havde så stor indflydelse og magt ved kurien, at hun af mange, bl.a. Leti, betragtedes som den reelt regerende pave.²⁰

Excerpterne afspejler en kursorisk gennemgang af en kilde, jeg ikke har identificeret.²¹ Øverst i spalten med franske titler er der anført to bibliotekariske klassikere, *Advis pour dresser une Bibliothèque* af Gabriel Naudé og *Conringius' Historia Bibliothecæ Augustæ*, men det er ikke et af disse nyttige værker, Schumacher har excerpteret. Interessant er det under alle omstændigheder at få et glimt af Schumacher under arbejdet med at holde samlingen ved lige. Lige netop et glimt af biblioteket får man også i de korte noter, hvori der par gange henvises til "ass. 8", altså hylde 8 – et signal til bibliotekaren selv eller hans assistent om, hvor i biblioteket en titel skal checkes. I et enkelt tilfælde er henvisningen så præcis, at den kan forstås af en udenforstående på mere end 300 års afstand: *Richardi Burii Philobiblion / inter*

¹⁸ Titlen har ikke kunnet identificeres med en af KBs udgaver.

¹⁹ Giambattista Pamfili, født i Rom 1574, pave fra 15. september 1644 til 1. januar 1655.

²⁰ Letis italienske skrift blev hurtigt oversat til andre europæiske sprog, blandt andet til fransk. Såvel den italienske original som den franske oversættelse var ifølge titelbladene angiveligt udgivet i Cosmopolis ("Verdensbyen") i 1666. Om trykåret ligesom trykkestedet er en fiktion ved jeg ikke.

²¹ At excerpterne er fra samme værk fremgår af, at sidehenvisningerne ved de franske titler går fra 265 til 290, ved de engelske fra 294 til 308.

Epistolar. ass. 2. n. 5, “Richard af Bury’s Philobiblon se blandt bøgerne med breve på 2. hylde som nr. 5”.²² Ifølge den protokol, der blev udarbejdet over kongens bogsamling, da Schumacher skulle overtage hvervet som bibliotekar efter Marcus Meibom i sommeren 1663, var *libri Epistolares opstillet super januam interioris cubiculi assere 1-3*, “over døren til det indre værelse på hylde 1-3”.²³ Schumachers korte note giver således et enkelt flygtigt blik ind i det fysiske bibliotek på kongens slot, han gjorde tjeneste i.

Af de 104 indførsler i boglistens hoveddel er en enkelt titel slettet igen.²⁴ To andre titler er overstreget, men forsat læsbare. I begge tilfælde er der tale om håndskrifter og ikke trykte bøger: “Giornale offver huis er passeret paa de tvende Grønlandske Reyser anno 1652 och 1653”,²⁵ og “Oligeri Rosenkrantzii Apologia et Præfat. in Apol. volum. 3. in fol. holoser. rub.”.²⁶ Endelig dækker en enkelt titel, der ikke er slettet eller overstreget, over en større samling “afridsninger”, og tæller således heller ikke med blandt trykte bøger.²⁷ Tilbage i boglistens hoveddel er der således ret præcist 100 titler (i adskilligt flere bind).

Den bibliografiske behandling af de enkelte bøger er uegal. Format, udgivelsessted og trykkeår angives ikke konsekvent. I henved en tredjedel af indførslerne er udgivelsesåret ikke anført, skønt det fandtes i bøgerne. Titlerne er i mange tilfælde lettere redigeret, men kun i få tilfælde på en måde, der gør dem vanskelige at identificere. Der forekommer kun ganske få bibliotekariske regibemærkninger.

Boglisten er uden overskrift(er), og der kan ikke iagttages noget åbenlyst organiserende princip bag rækkefølgen af dens indførsler. Titlerne er hverken anført efter forfatter, emner, sprog, formater, donatorer eller andre aspekter ved bøgerne. Forklaringen må være, at

²² At Richard af Bury’s værk er anbragt blandt brevdgaver har en naturlig forklaring i den udgave, der stod på hylden. Det var, som det også fremgår af KBs Arkiv, E 6, Melchior Goldasts *Philologicarum epistolarum centuria una diversorum a renatis literis doctissimorum virorum* fra Frankfurt 1610, som ud over brevene tillige indeholder Richard de Bury’s *Philobiblon* og kardinal Bessarions *Epistola ad Senatum Venetum*.

²³ Jf. Knud Bøgh: Frederik III’s bibliotek på Københavns Slot. Et rekonstruktionsforsøg, *Fund og Forskning*, 26, 1983, s. 76. En konstrueret plantegning over bibliotekets indretning meddeles s. 74.

²⁴ A1 recto, b-spalten, nr. 59. Kun formatangivelsen 4° og trykåret 1656 kan tydes.

²⁵ A1 recto, a-spalten, nr. 38.

²⁶ A1 recto, b-spalten, nr. 49.

²⁷ A1 recto, a-spalten, nr. 28: “Adskillige affridsninger paa Festninger och Slagtninger, fornemmelig under sidste Svendske Kriige c. Stor Regal”.

bøgerne har stået samlet, og at Schumacher i sin liste har fulgt nogenlunde den rækkefølge, de var opstillet i. Bøger anskaffet i Schumachers tid har altså været opstillet særskilt, som et supplement til den samling, han kvitterede for ved overdragelsen af biblioteket på Meiboms katalog i sommeren 1663. Det har der været gode praktiske grunde til. Dels ville de trange forhold i biblioteket, mens det endnu befandt sig på slottet, næppe gøre det muligt at indsætte den løbende accession på bøgernes naturlige pladser uden omfattende omrokeringer. Dels ville Meiboms katalog fortsat kunne anvendes som pladskatalog. En klar, om end utilsigtet gevinst for eftertiden er det, at det derved er blevet muligt at se, hvad der blev anskaffet til biblioteket i Schumachers første år som dets leder, dvs. fra midten af 1663 til slutningen af 1665, og altså i den periode, hvor han endnu ikke havde fået så mange andre gøremål, at han forhindrede i at følge arbejdet i biblioteket tæt.

Af boglistens 100 titler er halvdelen skrevet på latin: 51 numre, iberegnet et syrisk latinsk leksikon. Der er 24 franske titler (hvoraf de 17 har trykåret 1660 eller senere), 12 tyske, 5 nederlandske, 3 danske, 2 engelske, 2 islandske (heri medregnet Resens udgave af Edda Islandorum, der udover de islandske grundtekster også rummer oversættelser til latin og dansk), og endelig en enkelt på italiensk. Der er ingen titler på andre sprog, hverken gamle som hebraisk eller arabisk, eller moderne sprog som spansk. Der forekommer dog titler trykt i Spanien, således et værk, der utvivlsomt har været relevant for såvel kongen som hans undersåt i biblioteket: "Om Kongen og det at regere", *De rege et regendi ratione libri 3*, i en udgave fra Madrid 1627, forfattet på latin af Matthaeus López Bravo.²⁸ I dette tilfælde har erhvervelsen

²⁸ A1 recto, a-spalten, nr. 22. – Fra sit første besøg hos Rostgaard i 1738 refererer Jacob Langebek fra samtaler den 27. januar om Lopez Bravos værk, at det "skal efter Frid. 3. Befaling være oversat paa Dansk af Wilh. Worm, og uden Tvivl hans Version findes paa det kongl. Bibl. Mscr." (citeret efter L. Daaes udgave i *Historisk Tidsskrift* udg. af den Norske Historiske Forening, 2, 1872, s. 304f.). Håndskriftet med oversættelsen er NKS 247 b 4°, som Rostgaard selv har ejet, jf. hans egenhændige notits nederst på f. 2r: "Denne Bog hafver Jeg faaet af Christen W. Worm d. 6. Februarii 1690, imod en anden raritet som ieg samme forærede". En notits på same side, skrevet af den anonyme oversætter, meddeler en anden historie bag den danske oversættelse. Ifølge denne blev bogen skænket af Sperling til den udvalgte prins Christian, der i Nykøbing Falster den 23. januar overlod den til oversætteren med henblik på at denne i hemmelighed skulle besøge den oversat til dansk til brug for prinsen selv; hvilket oversætteren også gjorde, størstedelen endnu mens han opholdt sig i Nykøbing. Punktum for sit arbejde satte han i København d. 29. maj 1647. ("Hunc librum stylo obscuriore Latino ab Autore

udfyldt et hul, i andre har Schumacher tydeligvis været på forkant med bogmarkedet. Listen rummer såvel ældre og helt gamle som nyere og helt nye titler. Overvægten er dog klart på titler, der var nye på Schumachers tid. Kronologisk fordeler titlerne sig således:

Uden datering:	3
før 1500:	2
1500-1599:	1
1600-1649:	17
1650-1659:	9
1660-1665:	68

Der er med andre ord et markant overtal af nyere og næsten dagsaktuelle udgivelser. Schumachers fokus på samtidens litteratur kan formentlig aflæses alene i tallene for erhvervelser i 1660'erne: listen rummer 24 bøger med udgivelsesår fra 1660 til 1662, mens antallet af bøger udgivet i 1663 til 1665 – Schumachers første år som bibliotekar – er 44.²⁹

Det kan konstateres, at en række titler, som fra andre kilder vides at være indgået i biblioteket i denne periode, genfindes i listen. Således må det store bibelværk, der omtales blandt bestillingerne i en skrivelse fra Paulmyer i 1664,³⁰ være identisk med listens nr. 69: "Biblia Maxima fol. Paris 1660. Volum. 19." Et værk med håndskreven dedikation fra forfatteren, Johann Michael Dilherr, fandtes ikke registreret i de kendte kataloger,³¹ men optræder som nr. 67 på Schumachers liste: "Johan. Michael Dillherren Augen und Herzenslust. fol. Nürnberg anno 1661". En udgave af "Consilia Theologica Witebergensia" fra 1664, med en trykt dedikation til kongen, der ifølge Ilsøe ikke fandtes "registreret blandt bøgerne indgået i Kgl. bibl. 1663-71 (E8)",³²

conscriptum, et a D. Sperlingio sereniss. principi Domino Christiano 5 dono datum, mihi tradidit idem sereniss. princeps Nycopii Falstrorum 23 Januar. 1647 eo fine ut in sui usum, secreto in linguam vernaculam transferrem, quod etiam maxima ex parte præstiti dum adhuc ibidem hærerem, sed absolui Hafnia 29 Maji 1647"). – Oversætteren, der taler i første person, kan på grundlag af skriften identificeres med Ole Worm, der befandt sig i Nykøbing og København på de angivne tidspunkter, og hvis barnebarn, Christen Worm, siden overlod håndskriftet til Rostgaard.

²⁹ 1660: 4, 1661: 6, 1662: 14, 1663: 20, 1664: 11, 1665: 13.

³⁰ Jf. Ilsøe 1999, s. 41.

³¹ Ilsøe 1999, s. 565.

³² Ilsøe 1999, s. 566.

Vindingi Academia Haaniensis 4 ^o	Confum. St. Parisi in Papa auctoritate — Vol. 1. 4 ^o
Biblia Ebraea Lodovici fol. 10. Volum.	Macarise — — — — — Vol. 2. 8 ^o
Jobanis Averlii Prodomus Comatig. fol. 9. anni 1665.	Baluig de Vita P. de Maria — — — — — Vol. 1. 8 ^o
9. Sep. 1665. Amas. anni 1665.	Sahrang et Vincentig Armeni. — — — — — Vol. 1. 8 ^o
Pharmacopoeia Anguiana Dullstori. fol. 1652, 1657.	Etat de la France — — — — — Vol. 2. 12 ^o
Biblia German. Lutheri. fol. 1662. Wittenbergae.	Biblia germ. cum Com. Basil. 1665. Vol. 1. 7 ^o
Ninibis Mada's Subterraneis. fol.	De Jene Lacertis fol.
Petri Sarriga Iusta in finali pugnae a. Lude a ^o	Beane de Cornelles. Evolum.
1665. in vi. Dec. Wittenbergae. Clon. a ^o 1665.	Patrij Lix. exempla. Deit. p. vi.
Catui opa fol.	Crusie. Use. precedente — Vol. 1. 4 ^o
Besiduae The Works and Life of	Servatig Lupp Baluig — — — — — Vol. 1. 8 ^o
Charles I. fol.	Memorie de Bratone — — — — — Vol. 2. 12 ^o
Yac. Voff. de motu mar. et ventos. 4 ^o	Factum de M ^o . Fouquet — — — — — Vol. 2. 12 ^o
Orbelli Redivivig Tanti. fol.	Vita di T. Olympia — — — — — Vol. 1. 12 ^o
Itinerarium Comitig Breve. 8 ^o . Part.	La vie de M ^o . Olympia — — — — — Vol. 1. 12 ^o
Histoire de Louis XIV. par M. de L.	Vett. Scriptores Dutchig Vol. 2. 4 ^o
Hollingeri Bibliothecary 4 ^o	Tomus VI.
Gasp. Schotti Technica curiosa. 4 ^o . Vol. 2.	Princi hist. Gall. ab excessu
— — — — — Steganographica 4 ^o	Ludovici XIII — — — — — Vol. 1. 4 ^o
Floreny Synopsis Theologica 4 ^o	Labbe Synopsis Conciliorum Vol. 1. 4 ^o
Oeuvres de Cyrano Bergerac. 12 ^o .	Recherches Hist. Bijozig Vol. 2. 4 ^o
Defenses de M ^o . Fouquet. 12 ^o . Vol. 5.	Beschryf Standley — — — — — Vol. 1. 4 ^o
Genealogia Oldenburg. Wypackelmanni.	Reges Ungariae — — — — — Vol. 1. 8 ^o
Art de regner par P. de Mornay. fol.	
Romig Opus. a ^o 1667. fol.	
Jo. Jus. W. Kelmar. Oppus generalis	
Antiquoz. & Odenburg 1665. 4 ^o	
Histoire de Louis XIV. Paris. 1662. 8 ^o	
Littere Provinciales Montaltig. Colon 1665. 8 ^o	
Opter. Lomeig. Paris 1662. 8 ^o	
Memoires de Bassompierre a Cologne 1665. 12 ^o	
Volumina II.	
Tertullianig — — — — — Vol. 1. 4 ^o	
Cyacij Opa. — — — — — Vol. 10. 7 ^o	
Hist. de Provence p. Hon. Bouche Vol. 2. 7 ^o	
Leo Magnig — — — — — Vol. 1. 7 ^o	
Voyages en vieux — — — — — Vol. 1. 4 ^o	
P. Mich. de Fenda opa Medica — — — — — Vol. 2. 7 ^o	
Nich. Glycas et Argathias — — — — — Vol. 1. 7 ^o	
Pet. de Maria de Contro. Sacri. et imp. Vol. 1. 7 ^o	
Prorogig et Necessig — — — — — Vol. 2. 7 ^o	
Enclinn. Alibertig — — — — — Vol. 1. 7 ^o	
Esclatig de Comitig du Matasig. — — — — — Vol. 1. 7 ^o	

III. 3: KBs Arkiv E 8 a, f. A1 verso, med slutningen af de trykte bøgers hoveddel samt tillæg.

var ligeledes registreret i Schumachers liste.³³ Også det værk om den engelske kong Charles I's liv og martyrium, som kronprins Christian under sin udlandsrejse i 1662-63 modtog som gave fra Oxford University,³⁴ indgik efter kronprinsens hjemkomst i faderens bibliotek. Det er sket senest i 1665, da Schumacher registrerede værket som det 86. på sin liste: “*Βασιλικά. The Worcks and Life of Charles I. Folio*”.

Kongen tiltrak bøger til sit bibliotek i kraft af sin status, mens hans bibliotekar måtte være mere udfarende for at anskaffe andre. Frederik 3. synes i stor udstrækning at have beholdt, hvad han fik tilsendt som gaver, hvilket naturligvis indebar en vis risiko for uegalitet i forhold til den samling, bibliotekaren søgte at opbygge ved mere systematiske indkøb. Uegalitet undgik man ikke, men ikke desto mindre udgør listens bøger en kvalificeret og bredt europæisk funderet samling, som i høj grad har kunnet bidrage til majestætens oplysning og intellektuelle underholdning.

Trykte Danica

Boglistens første værk er, skønt det skjules godt i indførelsen, skrevet på dansk: “Henrich Thommesøns Polit. Oecon. Pract. Sacra. fol.”. Listens formulering dækker over to sammenbundne værker af Henrik Gerner, *De Viisis Politica practico-sacra* og *De Viisis Oeconomica practico-sacra*, der begge udkom i København i 1662. Yderligere to af listens bøger er på dansk, nr. 52: “Biblia paa Danske. Hafn. 1647. fol. 2 volum.”, altså Christian 4.s danske bibel, og nr. 31: “Gode Tancker udi onde och verre Tider. Th. Fuller, rector, aff Engelsk paa Danske ved Jomfru Elisabeth Tott. 12°. Hafn. 1664”, en oversættelse af Thomas Fullers i samtiden meget yndede *Good Thoughts in Worse Times*, hvis første udgave er fra 1647. Delvis på dansk er nr. 66: “Edda Islandorum per P. Resenium. in 4°. anno 1665. Hafn.”, dvs. Peder Hansen Resens udgave af Eddaen på originalsproget, baseret på håndskrifter i kongens bibliotek og ledsaget af oversættelser til dansk og latin.

Listen indeholder yderligere en halv snes titler, der er skrevet af danskere, men på latin, eller som på anden måde kunne opfattes som Danica på Frederik 3.s tid. Således finder man tre mindre skrifter og

³³ A1 recto, b-spalten, nr. 57: “Consilia Theologica Witebergensia. fol. [zu Wittenberg anno 16] zu Franckfurt anno 1664.” Ordene i [] er overstreget. Værket har en trykt dedikation til Frederik 3. og hertug Johan Georg 3. af Sachsen.

³⁴ Jf. Ilsøe 1999, s. 588.

de første to bind af et værk, der blev meget omfattende, alle af teologen Hans Wandal, som med sine fire titler er den dansker, der optræder hyppigst på listen. Vigtigst ikke mindst for kongen selv har utvivlsomt været nr. 6: “Wandalinus de jure Regio. 4°. lib. I. II.”, det berømte og berygtede værk, hvori Wandal ufortrødent og uden tvivl og tøven argumenterede for enevældens guddommelige begrundelse og gav den teologisk legitimitet.³⁵

Et ældre og mere stilfærdigt teologisk arbejde er listens nr. 11: “Enchiridion eller Haandbog. Island. in 8°”, en islandsk bearbejdelse af en bog med kristelig lærdom fra 1600,³⁶ sikkert erhvervet på grund af bogens interesse som *Islandicum* snarere end for dens teologiske relevans.

Endelig er det værd at bemærke, at også Stephanius’ førsteudgave af Svend Aggesens skrifter indgik i biblioteket i disse år, jf. listens nr. 42: “Svenonis Aggonis filii opuscula per Stephanum Joh. Stephan. Soræ 1641. 8°”. Udgavens tekst bygger, som det oplyses på titelbladet, på et gammelt pergamenthåndskrift i “det kongelige bibliotek i København”, *ex vetustissimo codice membraneo Ms. Regiæ Bibliothecæ Hafniensis*, hvilket i denne sammenhæng ikke betegner kongens bibliotek på slottet men en særlig afdeling af universitetets bibliotek i staden.³⁷ Den gamle kodex gik til grunde i branden i 1728, og dens tekst er kun bevaret takket være Stephanius’ arbejde.³⁸

Udenlandske bøger

Ældste udgivelsesår har listens nr. 76: “Biblia Lyræ linguâ Saxonica. in Nidersachsisch. fol. Lubec: 1494“, som altså er en inkunabel.³⁹

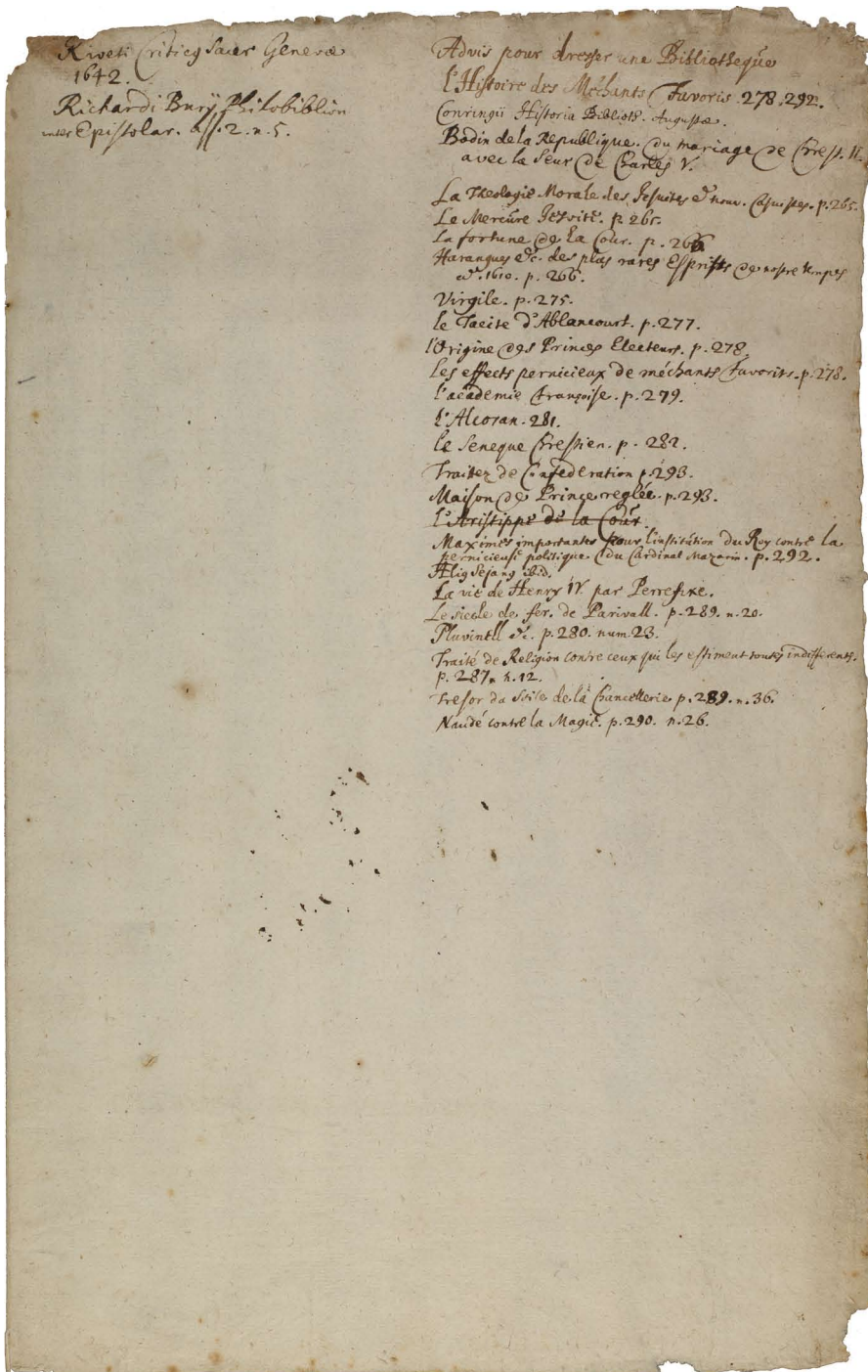
³⁵ Værkets liber 1-2 udkom 1663. Liber 3 udkom 1664, liber 4 i 1665, liber 5 i 1667 og liber 6 (uden særskilt titelblad) formentlig i 1672.

³⁶ Enchiridion Edvr Hand Bok þar jñne ad þær hellstu sierlegustu Christelegs Lærdoms Höfudgreiner (...), Holum 1600.

³⁷ Jf. Harald Ilsøe i *Københavns Universitet 1479-1979*, IV: *Gods, Bygninger, Biblioteker*, 1980, s. 318ff.

³⁸ Jf. Karsten Christensen: *Om overleveringen af Sven Aggesens værker*, 1978.

³⁹ Der er med stor sandsynlighed tale om Inc. Haun. 714, som Madsen ganske vist anfører som hidrørende fra Thotts samling. KB har haft 2 eksemplarer, hvoraf det ene indgik i gaven til Universitetsbiblioteket i Oslo i 1811. Det eksemplar, der fortsat tilhører KB, har kolorerede initialer og træsnit, og enkelte sider er suppleret i en nogenlunde samtidig hånd. Af en indklæbet lap med trykt tekst fremgår det, at det er en bibel med Nic. Lyras kommentar. Det kan være den, der har foranlediget det pudsige udtryk “Biblia Lyræ” i Schumachers liste.

Ill. 4: KBs Arkiv E 8 a, f. B1 recto, med excerpter særligt vedr. franske bogtitler.

2. The summe of allhance of Christe betwixt
 usser. p. 297. f. 1.
 6. Explicacy of all the base textes
 9. Theologye by Heylyn. ibid
 pag. 295. The historie of Ludo. XIII. per Howard.
 ibid. the historie of King Charly.
 p. 296. the historie of the holy warre by Faler.
 ibid. Engelande recoverie
 historie of Green Marie and King Iames. by
 the author. ibid.
 ibid. French and English dictionary
 et. num. 9. D. num. 10. | p. 297
 n. 11. n. 12. n. 13. n. 14. n. 15. n. 16. n. 17. f. 1.
 n. 19. Treddia. 23. Apocryph. poly. n. 4. Theroti-
 cated manns meditations by Geoffrey Wane.
 p. 298. n. 19. n. 30. n. 32. n. 34.
 p. 300. n. 22. n. 23. n. 25. 26. 27. n. 28. n. 29.
 n. 34. n. 35. n. 37. n. 38. n. 39. n. 40. n. 41.
 n. 44.
 p. 301. 2. Dep. Dictionary. n. 10. n. 17. n. 20.
 p. 302. n. 24. n. 31. n. 32. n. 33. n. 5. aff. 8.
 p. 303. n. 16. n. 18. n. 28. n. 32.
 p. 304. n. 45. n. 46. n. 47. n. 48. n. 50. Magna charta.
 n. 51. n. 53. n. 1. n. 2. n. 1. Howells letter.
 n. 4.
 p. 305. n. 18. select blaught. n. 10. French Alphabet.
 n. 6. n. 17.
 p. 306. n. 29. good blaught in worse times. n. 34.
 n. 1. n. 12. n. 11.
 p. 307. n. 16. n. 18. n. 20. n. 23. n. 24. n. 25. n. 26.
 Howells.
 p. 308. n. 34. synopsie of the Lord Cookes Comma-
 ndes upon Lullston. 2. aff. 8.

III. 5: KBs Arkiv E 8 a, f. B2 verso, med excerpter særligt vedr. engelske bogtitler.

Endnu ældre er med stor sandsynlighed en bog, som Schumacher med et af sine sjældent tilføjede adjektiver betegner som ældgammel, nemlig nr. 53: “Biblia Italica antiquissima. fol.” – også den må være en inkunabel.⁴⁰ Begge inkunabler – den ene en nedertysk bibel ledsaget af Nicolaus Lyras løbende kommentar, den anden en italiensk oversættelse af bibelen – kan vist alene have haft museal eller boghistorisk interesse for kongen, og det er ikke uinteressant at konstatere, at der åbenbart var plads til at pleje den slags interesser i hans bibliotek.

Samme interesse kan også have ligget bag erhvervelsen af den enlige bog fra 1500-tallet, der optræder på listen, nemlig nr. 48: “Chronica Sebastiani Franc fol. anno 1531”, dvs. Sebastian Francks *Chronica Zeytbuch und Geschichtbibel von Anbegyn biss inn das 1531*, en omfattende foliant trykt hos Balthassar Bech i Strassburg i 1531. Utvivlsomt en vigtig akquisition. Bemærkelsesværdigt forbliver det imidlertid, at den eneste bog fra renæssancens og reformationens århundrede, der blev erhvervet til biblioteket i disse år, er Francks frimodige og kontroversielle krønike.

Listen indeholder bibler på flere sprog, vistnok flere end kongen selv beherskede, og også en del værker af teologisk indhold. Listens nr. 2: “Sam. Bocharti Historia animal. S. Scripturæ fol.” må være førsteudgaven af den franske protestant Bocharts store værk om dyr, der forekommer i den hellige skrift, *Hierozoicon, sive, de animalibus Sacra Scripturæ*, udkommet i London 1663. En af Bocharts lærere, den nederlandske orientalist Thomas Erpenius er repræsenteret med *Historia Saracenicæ*, en kommenteret latinsk oversættelse af en krønike af Al-Makîn (latiniseret Elmacinus) fra det 13. århundrede. Den udkom i Leiden i 1625, og viser således bibliotekarens omhu for også at lukke huller i de ældre lag af samlingen.

Et andet ældre hul fra en hel anden kant af verden blev lukket med erhvervelsen af listens nr. 62 et *Manuale Lapponicum*, udgivet i Stockholm 1648. Hel ny var til gengæld listens nr. 93, jesuitten Gaspar Schottius’ lærebog i hemmelig skrift, *Schola steganographica*, der udkom i Nürnberg i 1665 og angiveligt instruerer læseren i metoder til at skrive og forstå breve med hemmelige budskaber, uden at det på nogen måde vækker mistanke hos udenforstående. Forholdsvis ny og endnu i 1665 forud for sin tid var endelig listens nr. 33: “Romæ ruina finalis

⁴⁰ Der må være tale om Inc. Haun. 716, der har Frederik 3.s logo på ryggen. – Om de to inkunabler, jf. afsnittet om Inkunabeltilvæksten ca. 1650-1732, udarbejdet i samarbejde med Karsten Christensen, hos Ilsøe 1999, s. 652.

anno 1666. per J. W. 4° Londini 1655”, en apokalyptisk forudsigelse om Roms endelige undergang i året 1666. Skriftet er advarende stilet til de englændere, der måtte befinde sig i byen (personer af anden nationalitet var åbenbart mindre afgørende), og udgivet i betryggende afstand fra Rom og det forudsagte undergangsår. Forfatteren “J. W.”, dvs. James Windet, døde i 1664 og nåede således ikke at stå over for det penible valg mellem enten at måtte begræde sin falske profeti eller tillade sig at juble over, at den evige by alligevel ikke mødte sin endelige ruin.

Listen rummer kuriositeter og systembundne bøger, der er typiske for tiden, men bestemt også værker af stor og lødig lærdom. Anskuet under ét må man konstatere, at horisonten bag Schumachers anskaffelser er vid og velorienteret. Der blev indkøbt lærd litteratur snarere end akademisk. Og, interessant nok, også skønlitteratur. For dannelsens og den æstetiske nydelses skyld formentlig listens nr. 36 med Michel de Marolles’ oversættelse af *Les oeuvres de Virgile en prose*, Paris 1655, og nr. 37 med John Ogilby’s rigt illustrerede udgave af Vergils *Opera*, London 1663. For underholdningens skyld til gengæld snarere nr. 17: “Le baron de la Crasse. Comedie. à Paris. 1662”, af skuespilleren og komediedigteren Raymond Poisson, og nr. 38, skrevet af en anden en af slagsen: “Les Facheux par Moliere. Comedie. Paris an. 1662”. Molieres komedie blev opført første gang i august 1661 for den franske konge, og blev udgivet i februar 1662.⁴¹ Og for fordybelsens og eftertankens skyld endelig et af listens sidste numre og senest udkomne værker, 102: “Litteræ Provinciales Montaltii”. Colon. 1665 8°”, den latinske oversættelse af *Lettres provinciales* af en af periodens største intellektuelle, Blaise Pascal.

Den første håndskriftsamling

Schumachers liste over håndskrifter rummer 45 titler.⁴² Sprogligt er den domineret af 17 dansksprogede og 15 latinske håndskrifter. An-

⁴¹ Schumacher har muligvis været lidt for hurtig i sin bibliografiske behandling af Moliere. I hvert fald ejer Det Kongelige Bibliotek ikke et eksemplar af den originale udgave fra Paris 1662, men kun af det eftertryk, der blev lavet hos Elzevier i Amsterdam senere samme år, ifølge titelbladet *Suivant la Copie imprimée a Paris*.

⁴² En enkelt overstreget titel (mellem nr. 22 og 23), der rettelig hører hjemme blandt de trykte bøger, hvor den da også er anført, er ikke talt med.

dre sprog er repræsenteret i 3 arabiske håndskrifter, 3 tyske, 2 svenske, 1 græsk (med musiknotation), 1 norrønt og 1 grønlandsk-tysk, et vokabularium. Endelig inkluderer listen 2 *herbaria viva*, "levende herbarier", altså værker af ikke sproglig karakter. Mest påfaldende er det måske, at franske titler, der udgør en fjerdedel af de trykte bøger, slet ikke er repræsenteret blandt håndskrifterne.

De 45 håndskrifter dækker et bredt kronologisk spænd, fra 1000-tallets første år til sidst i 1665. Fordelingen er dog højt ujævn, for bortset fra fem middelalderlige håndskrifter, det enlige græske håndskrift og muligvis de arabiske håndskrifter er alle listens numre fra Frederik 3.s egen tid eller umiddelbare fortid, den overvejende del endda fra kongens regeringstid.

Mens et par håndskrifter af stor ælde og betydning gør middelalderen synlig i listen, og 1600-tallet i høj grad er det på grund af det store overtal af titler, rummer den påfaldende få håndskrifter fra 1500-tallet. Udover det græske håndskrift er der vistnok kun tre, alle med tekster om eller relation til Frederik II. Listen indeholder ikke en eneste klassikertekst, hverken på grundsproget eller i oversættelse. Den lille samling afspejler således ikke den europæiske humanisme i tid og indhold, men har sit klare fokus på den regerende monark, hans samtid og umiddelbare fortid.

En halv snes af håndskrifterne er stilet eller dediceret til kongen, andre er blevet til på hans direkte foranledning, og atter andre afspejler begivenheder og forhold i hans riger. Nogle få relaterer sig til Frederik 3.s umiddelbare forgængere, således nr. 19 med Holger Rosenkrantz den Lærdes Apologi og forord til samme i tre bind, der kan identificeres med GKS 125-127 2°, der bærer Christian 4.s monogram på silkebindenes forsider. Numrene 24 og 30 vedrører Frederik IIs svenske krig, mens nr. 2 kan identificeres med GKS 2584 4° med Herman Pedersen Wæboes versificerede skrift om Frederiks IIs liv og endeligt, dediceret til enkedronning Sophie i 1589.

Indholdsmæssigt er listen domineret af håndskrifter med historisk og teologisk indhold, defineret i bred forstand, igen med Frederik 3. og hans samtid i fokus. Også kongens interesse for de fjernere dele af hans riger kan iagttages.

Island er repræsenteret ved Thormod Torfæus' oversættelser af norrøn litteratur, som kongen selv satte i gang, ligesom sammes arbejde om kongerækken fra Skjold til Sven Estridsøn, justeret ud fra

de islandske kilder, optræder på listen. Numrene 1, 7, 8 og 17 er alle *Torfæana*.⁴³ Det eneste middelalderlige norrøne håndskrift i samlingen, listens nr. 4 med Magnus Lagabøters lovbog, er norsk snarere end islandsk og stammede formentlig fra Bergen, men var, som jeg skal gøre rede for senere, formentlig kommet til Odense og tættere på kongen inden det havnede i hans bibliotek.

Fire håndskrifter har Grønland som emne. Listens nr. 13 er Arngrimur Jónssons latinske skrift om Grønland fra omkring 1600, som Frederik 3. modtog som gave af Peder Hansen Resen i 1664. Fra Frederik 3.s egen tid er nr. 21, Caspar Bartholins grønlandske ordbog, som siden er gået tabt.⁴⁴ Sprogkilden bag denne ordbog var de tre grønlandske kvinder, der blev røvet af Danell på det tredje af hans togter til Grønland og ført med til Danmark,⁴⁵ hvor en af deres utallige trængsler blev at stå til rådighed for dansk sprogforskning.⁴⁶

Om den aktuelle interesse for Grønland vidner også numrene 12 og 14, begge angiveligt med tilhørende landkort – begge titler er markeret med et særligt tegn, der knytter dem til hvert sit kort. Tegnene gør identifikationen af håndskrifterne med henholdsvis GKS 2879 4° og GKS 2880 4° sikker. Derimod er de tilhørende, “a part” anbragte landkort vistnok senere bragt i urede. Der er ikke længere noget kort, der knyttes til GKS 2879 4°, derimod er to kort nu anbragt i en kapsel, der hævdes at høre til GKS 2880 4°. Ingen af dem bærer de i Schumachers liste og i håndskrifterne selv tegnede mærker. De to kort er ens aftegnede, men på det ene er tolv ruter aftegnet, mens der på det andet blot er to. Kortet med de tolv ruter svarer således til indholdet af GKS 2879 4°, mens kortet med de to matcher de to rejser, der gøres rede for i GKS 2880 4°.⁴⁷ GKS 2879 4° er et anonymt skrift, skrevet af

⁴³ De er alle udstyret med Frederik 3.s supereklibris på bindets for- og bagsider og guldsnit.

⁴⁴ Det har været meldt manglende siden Werlauffs tid. Det fremgår af pladskatalogen, at hjælpesproget har været tysk: “Casp. Bartholini Vocabularium Germanico-Grønlandicum”.

⁴⁵ Jf. Finn Gad: *Grønlands historie*, I, *Indtil 1700*, 1967, s.294f. En mandlig grønlander døde undervejs i Bergen.

⁴⁶ Det fremgår af Resens Grønlandsbeskrivelse, NKS 1087 2°, s. 89, at de tre grønlandske kvinder havde deres jævnlige gang hjemme hos Thomas Bartholin, Caspars broder, hvor denne søgte at tilegne sig deres sprog.

⁴⁷ Det er muligt, at begge kort knytter sig til GKS 2879 4°, for den anonyme forfatter til dette skrift afgiver efter omtalen af den 12 og sidste rejse – som er Jens Munks – et løfte om at supplere med kurser for de nyeste: “Herforuden ere tvende Reiser giorte paa Grönland af <David Danielsøn Capitein ved> Henrik Møller <de Aar 1652. oc

en person, der har kendskab til, men endnu ikke fuld underretning om rute og kurser for den rejse til Grønland, som David Danell under rentemester Henrik Müllers direktion foretog i 1652 og 1653. GKS 2880 4° er en kort underretning om journalen fra netop denne rejse, "uddragen och colligeret" af majestætens "underdanigste Tienere och Undersaater, C:L:", dvs. Christian Lund. Det indledes med en dedikation til Frederik 3., dateret 28. marts 1664.

Håndskrifternes sproglige fordeling

Sytten af titlerne på Schumachers liste er skrevet på *dansk*. Det drejer sig om numrene 1, 2, 3, 6, 7, 8, 12, 14, 18, 22, 24, 28, 30, 37, 38, 40 og 42.

Bortset fra tre numre har alle de dansksprogede håndskrifter direkte tilknytning til kongen selv, til hans riger eller til hans royale forgængere. Tilknytningen bevidnes af dedikationer, indhold eller ydre træk ved de identificerede håndskrifter. De tre undtagelser er nr. 22, 37 og 42.

Nr. 22, Peder Svendsen Ribers Historiske Beskriffuelse om adskillige Tings tildrag udi Danmarck, anno 1611, kan ikke umiddelbart identificeres med et håndskrift i Gammel Kongelig Samling. Det eneste kendte eksemplar af værket findes i Ny Kongelig Samling som nr. 578 i folio. Det er et omfattende håndskrift på oprindeligt 433 blade, folieret i en samtidig hånd. Bladene 1-17 er bortskåret. På f. 17r er der et titelblad, der svarer nøje til indførslen i Schumachers katalog: "Historiske Beskriffuelse Om Adskillige Tings tildrag udi Danmarck och herunder Cronen colligerit, sammen schrefuet aff Peder Suendsen Riber. Anno Domini 1611". Harald Ilsøe har i anden sammenhæng identificeret NKS 578 2° med et håndskrift fra Holger Parsbergs bibliotek.⁴⁸ Der er med stor sandsynlighed tale om samme håndskrift, der således har tilbagelagt en længere rejse efter 1665, da det befandt sig blandt håndskrifterne i Frederik 3.s bibliotek, indtil det, først med Holger Parsberg, hvis bibliotek blev bortauktioneret i oktober 1693, siden med Bolle Willum Luxdorf og senere P.F. Suhm som mellemværende ejere, i 1798 endte samme sted som det oprindeligt var: i Det

1653>, hvis kaaser kand her bliffve indfört, naar jeg nogen Kundskab derom aff bemeldte Henrik Möller bekommer" (GKS 2879 4° f. 17r; ordene i <> er suppleringer føjet til i håndskriftet).

⁴⁸ Harald Ilsøe: *Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811*, 2007, s. 73.

Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, blot i den nye og ikke den gamle samling af håndskrifter.⁴⁹

Nr. 37 med Davids salmer oversat til danske vers, ledsaget af noder salme for salme, kan identificeres med GKS 1316 4°,⁵⁰ men fremstår både i Schumachers liste og i håndskriftet som anonymt, hvilket kan have medvirket til at give det en ret upåagtet historie. Af oversættelsen er kun få og små prøver blevet udgivet som specimina.⁵¹ Håndskriftet rummer ikke en dedikation eller andet, der kan tidsfæste oversættelsen nærmere. Schumachers liste udgør nu en *terminus ante quem* for håndskriftet. Et ligeledes upåagtet løst læg indlagt i GKS 1316 4° rummer Anders Bordings gendigtning af Salme 1 og 2.⁵²

Bibelsk i udgangspunktet, men frit og fabulerende og skrevet i prosa er listens nr. 42, der kan identificeres med GKS 1337 4°, der indeholder en dansk version af den apokryfe Jesu Barndoms Bog. Sidst i håndskriftet findes en afskrift af „De femten steder, som vor Herre tålte sin pine på“. Begge tekster er ved afslutningen dateret i året 1607. GKS 1337 4° er ufolieret, indbundet i pergament, men iøvrigt uden prunk, og uden ydre træk, der røber dets herkomst og vej ind i kongens bibliotek.⁵³

Femten titler på listen er affattet på *latin*. Det gælder numrene 5, 10, 11, 13, 17, 19, 23, 26, 29, 34, 36, 39, 41, 44 og 45.

⁴⁹ At det i Schumachers fortegnelse anførte håndskrift med Ribers værk er forsvundet ud af den kongelige samling bekræftes tilsyneladende af håndskriftsamlingen tidlige kataloger; i hvert fald er det ikke lykkedes mig at lokalisere det blandt håndskrifterne i KBs Arkiv, E 20, fra 1729.

⁵⁰ Håndskriftet kan ikke være identisk med GKS 7 2°, som Ilsøe anfører s. 583, da GKS 7 2° ikke rummer noder og desuden ikke stemmer overens med formatangivelsen i Schumachers liste. Om noderne i GKS 1316 4° se også Nils Schiørring: Ambrosius Lobwasser i Danmark. Tidlige nodetryk efter „Der Psalter Davids“, *Fund og Forskning*, 10, 1963, s. 55.

⁵¹ Holger Fr. Rørdam har i afhandlingen „Danske Bearbejdelser af Davids Psalmer i 17de Aarhundrede“ i *Kirkehistoriske Samlinger*, III, 1857-59, s. 553f. udgivet Ps. 6 & 23. Rørdam mener at oversættelsen er nogenlunde samtidig med en anden fuldstændig salmeoversættelse, der er fra 1614. I *Mester Anders Christensen Arrebos Levnet og Skrifter*, 1857, s. 169, begrundes Rørdam sin datering af håndskriftet med henvisning til skriften.

⁵² Jf. Anders Bording: *Digte*, udg. af Erik Sønderholm, 1984, s. 319-321. Det løse læg i GKS 1316 4° er ikke benyttet i Sønderholms udgave, jf. kommentarbindet s. 311f.

⁵³ Håndskriftet er kort beskrevet af R. Paulli i *Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede*, 13, s. 214. Ifølge denne er der tale om en afskrift af et defekt eksemplar af Ghementrykket af Jesu Barndoms Bog fra 1508.

Som det er tilfældet med de dansksprogede kilder har også de fleste af listens latinske håndskrifter åbenlys tilknytning til kongen. Fem håndskrifter er dediceret til kongen (det ene af en donator), et er dediceret til hans far, Christian 4., og et til hans søn, arveprins Christian. To håndskrifter, numrene 5 og 44, forholder sig direkte til kongen som monark, det ene foranlediget af kroningen, det andet af hans status som retmæssig enevældig. Indførslen af et af de til Frederik 3. selv dedicerede håndskrifter er bemærkelsesværdig ved at være ledsaget af en tvetydig kommentar på fransk. Det er listens nr. 10, Peter Karstensen Drejers panegyriske *Status Redivivæ Daniae*, der får følgende ord med på vejen: “La preface ne plaist plus que tout le reste”, hvor den første bue i et oprindeligt skrevet *me* er streget ud og således ændret til *ne*. Om det er kongens eller bibliotekarens mening, der kommer til orde, fremgår ikke.⁵⁴

Ser man bort fra fire middelalderlige håndskrifter, som jeg vender tilbage til, kan tilknytningen til kongen kun i et par tilfælde ikke umiddelbart påvises. Det drejer sig om listen nr. 11 og 23. Af disse har nr. 11 ikke kunnet identificeres med noget håndskrift i Gammel Kongelige Samling. Hvad den anførte titel, *Epitaphia quædam Mazarino defuncto facta*, “Nogle epitafier lavet til den afdøde Mazarin” dækker over er ikke klart – der kan efter formuleringen være tale om enten et sprogligt arbejde eller et billedværk, muligvis om noget helt tredje. Beskrivelsen “Rød bind forgylt paa bladene” antyder en ydre status, som flertallet af fortegnelsens identificerede håndskrifter ikke har. Med den franske kardinal og statsmand som litterært eller ikonografisk emne står dette nummer under alle omstændigheder alene blandt håndskrifterne i Schumachers liste.⁵⁵

Listens nr. 23 kan identificeres sikkert med et håndskrift i Gammel Kongelige Samling, men frembyder til gengæld problemer af en anden art. Titlen *Brochmannus Papizans*, “den papiserende Brochmand”, levner ingen tvivl om at der er tale om håndskriftet GKS 132 2°, hvis titel ganske vist er længere, men indledes med netop disse ord. I håndskriftet

⁵⁴ Tvetydigheden bliver ikke mindre af, at det ikke klart af håndskriftet fremgår, hvad der er forord og hvad der er “resten” af den omfattende tekst. – Om Drejer, sekretær i Danske Kancelli og senere lagmand i Trondheim, mens Schumacher sad på Munkholm, jf. A. D. Jørgensen: *Peter Schumacher Griffenfeld*, 1, 1893, s. 173 og 2, 1894, s. 467 & 542.

⁵⁵ Det er ikke lykkedes mig at lokalisere titlen blandt håndskrifterne i KBs Arkiv, E 20. En omfattende eftersøgning i andre samlinger, også udenfor KB, har heller ikke givet noget resultat.

har også Brochmands fornavn oprindeligt indgået i titlen, som tidstypisk har haft to led: *Casparus Catholicus sive Brochmannus Papizans*, "den katolske Jesper eller den papiserende Brochmand". Første led er skrevet i samme hånd som den øvrige, ganske omfattende tekst, men i blegere blæk, således at det, øjet fanger som titel, er *Brochmannus Papizans*.

Det ene problem, der knytter sig til håndskriftet GKS 132 2°, vedrører netop blækket og det papir, den er anvendt på. Papiret er mange steder kraftigt skadet af blæksyre, og alle blade er i nyere tid blevet løsnet og skilt fra det oprindelige bind for at blive konserveret. De er herefter anbragt i en kassette, desværre i en uorden, der gør det vanskeligt at danne sig et overblik over skriftets indhold. Skaden er ikke blevet mindre af, at man under arbejdet med at forstærke papiret har sammenført delvist smuldrede blade til dobbeltblade, der ikke hører sammen. Det oprindelige bind synes at være gået tabt. Dette kaos gør det vanskeligt at løse et andet problem i tilknytning til håndskriftet, nemlig at det i Schumachers liste anføres som forfattet af Holger Rosenkrantz, hvilket ud fra det, der kan læses af håndskriftet, forekommer usandsynligt.⁵⁶ Måske er der tale om en kortslutning foretaget af en person med kendskab til Rosenkrantz' teologiske strid med Jesper Brochmand, måske er det en lapsus begået af den bibliotekar, som få linjer forinden korrekt havde skrevet forfatternavnet *Oligeri Rosenkrantzii* foran titlen *Apologia & præfat. in apologiam*. Skriftet *Brochmannus Papizans* hører hjemme i samme teologiske sfære. Det afspejler en indtil videre underbelyst side af den teologiske polemik i 1600-tallets Danmark. At det optræder på Schumachers liste, vækker som sådan ikke større undren end, at f.eks. Rosenkrantz' genuine *Apologia* gør det.

Schumachers liste rummer blot tre *tysksprogede* håndskrifter, numrene 33, 35 og 43.⁵⁷

Nr. 33 er Joachim Rachels syvende satire, der har titlen *Freundt*, nu GKS 442 2°. Håndskriftet består af 12 blade og er ikke dateret. Rachelius havde udgivet seks "Teutsche Satyrische Gedichte" i Frankfurt 1664.

⁵⁶ Jeg takker professor, dr.theol. Jens Glebe-Møller for frugtbar drøftelse af problemet. Vi håber ved lejlighed at kunne fremlægge en fælles redegørelse for håndskriftet.

⁵⁷ Som nævnt ovenfor synes det sekundære sprog i Caspar Bartholins grønlandske ordbog (listens nr. 21, det nu manglende håndskrift GKS 3609 8°) at have været tysk, men har naturligvis ikke haft interesse som sådant.

Det er i forlængelse af dem, at dette digt benævnes som den syvende satire.⁵⁸ Udgavens dedikation er dateret den 3. januar 1664, og GKS 442 2° må således være blevet til i løbet af 1664-65 – vejen fra digterens hånd til kongens bibliotek har været kort.⁵⁹

Nr. 35 er Sorø-professoren og teologen Georg Witzlebens sammendrag af hans eget latinske skrift *de Sabbatho et die dominica*, der optræder på Schumachers liste som nr. 34. Som selve skriftet har også sammendraget en dedikation til Frederik 3.; den er udateret, men sammendraget må være lavet efter 12. februar 1665, datoen for dedikationen af skriftet. Sammendraget findes nu i GKS 190 2°

Det tredje tysksprogede håndskrift på Schumachers liste, nr. 43, er tilsyneladende direkte knyttet til den kongelige familie, men en identifikation med et håndskrift i Gammel Kongelig Samling har været besværliggjort af den grafiske tydning af et centralt ord i indførslen. Der er tale om en rejse, som “deres Kongelige Højhed” har foretaget. Derefter står der *durch*, efterfulgt af et navn, der muligvis kan tydes som *Pasbergen*. Er det korrekt, er der tale om kronprins Christians rejse i 1662-1663, og journalføreren er Christoffer Parsberg, som var kronprinsens hovmester på rejsen. Journalen kendes fra flere håndskrifter på flere sprog. Den bedste kandidat er muligvis GKS 2745 4°, der er skrevet på tysk og har en titel, der svarer til indførslen i Schumachers liste.

Et enkelt *svensksproget* håndskrift er der også på Schumachers liste, nemlig nr. 20 med Olavus Petris svenske krønike. Krøniken er skrevet i 1530'erne, men blev først trykt i 1818 og har altså indtil da alene cirkuleret i håndskrift. Der findes en række kopier på Det Kongelige Bibliotek. GKS 1175-1180 2° er alle Olaus Petri-håndskrifter. Den bibliotekariske regibemærkning i listen taler for en identifikation med

⁵⁸ En ottende satire med titlen *Der Poet* findes i håndskriftet GKS 2070 4°, men er ikke anført i hverken Schumachers liste eller Worms fortegnelse.

⁵⁹ Om de seks første satirer og kilderne til de næste to, jf. Karl Dreschers udgave af *Joachim Rachels satyrische Gedichte*, Berlin 1903, s. VIII-IX. Syvende og ottende satire blev i 1920 udgivet på grundlag af GKS 442 2° og GKS 2070 4° af Axel Lindqvist, der beklagede, at kilderne var “ohne Datierung oder irgendwelche Angabe des ehemaligen Besitzers oder des Schreibers” (Zwei satyrische Gedichte: Der Freund und Der Poet, nach den kopenhagener Handschriften, *Lunds Universitets Årsskrift*. Ny följd, Avd. 1, 16, 5, s. IV). Anførslen i Schumachers liste giver svar på begge spørgsmål for så vidt angår den syvende satire.

GKS 1180 2°, hvori der på forsatsbladets versoside er nedfældet tre korte uddrag fra Huitfeldt, hvor denne omtaler Olaus Petri.⁶⁰

Svensk er også listens nr. 9, "Geometrisch Affritzning offer Kopperbergs gruffva. Anno 1656", der kan identificeres sikkert med GKS 1170 2°. Håndskriftet består af 9 nummererede dobbeltblade lagt oven på hinanden og limet til hæftets højre kant. Delkortene er med udskæringer, der gør det muligt at se flere lag i området – så at sige gå dybere ned i gruben for hvert blad, man vender. Navne, forklaringer og omtale af enkelte tildragelser er på svensk, således nævnes det på s. 2 litt. E, at "Dätta stycket af Taakbandet ähr nederfallet när dhet stoorä fallet skiede den 2 julii Anno 1655". Hvordan og hvorfor dette særegne stykke er havnet i kongens bibliotek fremgår ikke. Måske kortet over det store kobberbrug i Dalarna har haft strategisk interesse for danskerne?

Det beskedne antal svenske håndskrifter afspejler ikke Sveriges fravær i den lille samling. Svenskekrigene under såvel Frederik 2. som Frederik 3. er vel repræsenteret blandt de dansksprogede håndskrifter. Dansk nærvær i Sverige afspejles i listens nr. 28 med Peder Juels "svenske legation", et bind med kopier af hans korrespondance fra tiden som gesandt i Stockholm.⁶² Et håndskrift af det indhold kan ikke lokaliseres i Gammel Kongelig Samling; det er sandsynligvis blevet overført fra biblioteket til arkivet inden oprettelsen af denne samling.⁶³ På Rigsarkivet findes tre forskellige bind med Juels Korrespondance, hvoraf det ene svarer til indførslen i Schumachers liste.⁶⁴

⁶⁰ Stykkerne vedrører dog ikke Christian 1.s historie, men Christoffer 2., Erik af Pommern og Christian 2. Sidst i håndskriftet findes optegnelser i renskrift frem til år 1575. – Ilsøe identificerer s. 379 GKS 1180 2° med et håndskrift fra Reitzers bibliotek.

⁶¹ Håndskriftets titel er lidt mere udførlig end listen: "Geometrisch Affritningh offer Kopperbergz=Gruffva, Sasom hon ofwan, Så och neden uthi alla Rum, medh Längd och bredh, högd och diuphett, var beskaffat, uthi Majj Månadt ANNO 1656."

⁶² Om Peder Juel og hans korrespondance, jf. C. Rise Hansen, Peder Juel, dansk resident i Stockholm 1647-55, *Nordiske arkivstudier tilegnet landsarkivar dr.phil. Harald Jørgensen den 3. januar 1977*, 1977, s. 321-347.

⁶³ Indførslen "Peder Juels brevve bog" forekommer som nr. 6 på en i E 8 løst indlagt liste med 12 nummererede titler af svensk-relateret indhold – muligvis en art klassificeret materiale vedrørende Sverige. En brevbog optræder i katalogen E 20, hvor den anføres som "Peder Juels extract Bog af hans Missiver fra 1649-1654" (KBs Arkiv E 20 II, s. 654, Ord. I pars 3, nr. 14). Nummeret er her markeret med "NB" i begge sider, måske en indikation af, at den ligeledes er overført til arkivet.

⁶⁴ RA, TKUA, Sverige 194. Den i KBs Arkiv E 20 anførte brevbog kan være identisk med RA, TKUA, Sverige 196. RA, TKUA, Sverige 195 har tidligere været nr. 50 blandt

Et *græsk* håndskrift med noder, nr. 27, befandt sig i Sorø før det kom til København. Det havde, som oplyst i indførslen, tilhørt Laurenbergius, dvs. Sorø-professoren Hans Willumsen Lauremberg, der ifølge en dedikation i håndskriftet skænkede det til kollegaen Stephanus Johannis Stephanius i 1645. Hvad der er sket med håndskriftet efter dennes død i 1650 vides ikke, men det har næppe været vidt omkring før det havnede på slottet i København.⁶⁵

Schumachers liste rummer tre håndskrifter skrevet på *arabisk*. De kan alle identificeres entydigt med håndskrifter i KBs samling af koraner. Listens nr. 31: "Alcoranus in 8° elegant. scriptus", svarer således til *Cod. Arab. 19*, som orientlisten Theodor Petræus sendte fra Leiden som gave til Frederik 3. Håndskriftet rummer en dedikation fra giver til modtager dateret den 9. december 1664. Listens nr. 32: "Alcoranus in 12°", kan tilsvarende identificeres med *Cod. Arab. 29*, som Petræus sendte til majestæten til indsættelse i hans kongelige bibliotek, som det fremgår af dedikationen, der er dateret i Leiden den 9. juli 1665.

Begge håndskrifers tidlige entre i KB er velkendt, netop på grund af donators dedikationer.⁶⁶ Ilsø foreslog naturligt nok, at det var disse, der gemte sig bag E 8s anførsel af to arabiske håndskrifter, begge bredt betegnet som "M.S. Arabicum",⁶⁷ men de var altså indgået før E 8 blev udarbejdet.

At yderligere et Koran-håndskrift er indgået i KB før 1665 har derimod ikke været velkendt. Schumachers liste rummer 25: "Alcoranus Mstus Arab. Charta bombycina involucro de holoserico rubro. 4to" kan på basis af de oplysninger om såvel indhold, papirtype, format og indbinding i anførslen i E 8 a identificeres med *Cod. Arab. 2*, om hvis indgang i KB hidtil intet har været kendt.⁶⁸ Hvor det kommer fra, fremgår ikke af hverken håndskrift eller Schumachers liste. Theodor Petræus kunne være et forsigtigt forslag.

folianterne i Rostgaards Samling på Det Kongelige Bibliotek.

⁶⁵ Bjarne Schartau: *Codices Graeci Haunienses. Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen. Mit zwei Appendices von Erik Petersen*, 1994, s. 227-230.

⁶⁶ Jf. Irmeli Perho: *Catalogue of Arabic manuscripts: codices arabici et codices arabici additamenta*, 1, 2007, s. 39f. & 66f.

⁶⁷ Ilsø nr. 52 og 62; jf. også s. 584.

⁶⁸ Jf. Perho 2007, s. 3f.

Schumachers liste rummer endelig er par numre af ikke sproglig karakter, nemlig to herbarier. Det drejer sig om listens nr. 15, Georg Marcgrave's "levende Brasilianske Herbarium", *Herbarium vivum Brasiliense*. Mere hjemligt klinger det følgende nummers "Levende Lollandske og Falsterske herbarium", *Herbarium vivum. Lalandicum & Falstricum*, ved Christoph Heerfordt, der fik bevilling på at holde apotek i Nykøbing Falster i 1656 og tillige i Nakskov året efter. Også disse "værker" nåede frem til kongens bibliotek ad velkendte veje. Det brasilianske herbarium blev erhvervet i Amsterdam i sommeren 1653 af Schumachers efterfølger som bibliotekar Willum Worm, som i første omgang sendte det hjem til opbevaring hos faderen, Ole Worm. Siden har han antagelig skænket det til kongen.⁶⁹ Det Lolland-Falsterske herbarium modtog kongen som gave fra Heerfordt selv,⁷⁰ som senere fulgte det levende herbarium op med et påstået "evigt", under alle omstændigheder meget smukt, håndkoloreret værk med planter fra samme landsdel.⁷¹

De to levende herbarier indgik ikke i Gammel Kongelig Samling, men har tilsyneladende befundet sig på Det Kongelige Bibliotek, indtil de i 1854 blev overført til Botanisk Museum.

Middelalderlige håndskrifter

De islandske håndskrifter, som Frederik 3. i 1656 modtog som gave fra biskoppen på Skálholt og senere erhvervede ved Thormod Torfæus' mellemkomst på Island i 1662, er ikke anført på Schumachers liste, antagelig fordi de udgjorde en samling for sig og allerede var særskilt registreret af Torfæus.⁷²

⁶⁹ Det var nået frem til København i oktober samme år. Se H.D. Schepelern: *Museum Wormianum. Dets Forudsætninger og Tilblivelse*, 1973, s. 210, og *Breve fra og til Ole Worm*. Oversat af H.D. Schepelern under medvirken af Holger Friis Johansen, III, 1968, s. 488 & 496.

⁷⁰ Jf. J. Lind: Apoteker Christoph Heerfordts Herbarier, *Botanisk Tidsskrift*, 36, 1919, s. 16.

⁷¹ Heerfordts *Herbarium Danicum sempervivum*, med akvareller af Bartholomæus Spitzmacher, er dediceret til Frederik 3. og dronning Sofie Amalie i 1656; det er nu GKS 722 2°. Jf. Ilsøe 1999, s. 582, og sammes *På papir, pergament og palmeblade. Skatte i Det kongelige Bibliotek*, 1993, s. 35 (med ill.).

⁷² Jf. Kr. Kålund: *Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i det store kongelige bibliotek og i universitetsbiblioteket*, 1900, s. XLf.

Fem af håndskrifterne på Schumachers liste kan bestemmes som middelalderlige, et norrønt og fire latinske. De er ikke udskilt eller markeret som middelalderlige eller på anden måde særegne, men kan identificeres på grundlag af de data, der meddeles i indførslerne.

Listens nr. 4: "Den Islandske Lovbog udgiffvet aff Kong Magnus Haagensøn. fol." svarer nøje til GKS 1154 2°, hvad angår indhold og format. Titlens data kan Schumacher have hentet i kildens indledende prolog. Håndskriftet er komplekst og består af 3 oprindeligt ikke sammenhørende elementer, af hvilke det ældste med kong Magnus Håkonssons norske lov, kopieret i første halvdel af 1400-tallet, er den første og mest omfattende. Det består af 102 blade af pergament og måler 26,2 × 18,2 cm.; bladene er blevet beskåret, da håndskriftets dele blev samlet i ét, måske i 1500-tallet, hvad der især er gået ud over første del.⁷³ Det ældre bind er blevet erstattet med det nuværende fra Christian 7.s tid, hvilket kan have fjernet oplysninger om håndskriftet, der var intakte på Schumachers tid, men nu er gået tabt. Håndskriftet er en af de vigtigste kilder til norsk middelalderlig lovhistorie, og, ifølge håndskriftets moderne udgivere, det rigest illuminerede norske middelalderhåndskrift, der findes.⁷⁴ Chr. Bruun var mindre imponeret.⁷⁵

Håndskriftet har ifølge ejermærker prentet i håndskriftet tilhørt Helvig Hardenberg, hvis slægtsnavn har givet kilden navnet "Hardenbergs kodex".⁷⁶ Helvig Hardenberg (1540-1599) blev 1558 gift med Erik Rosenkrantz (1519-1575), der var lensmand på Bergenhus og Frederik IIs statholder i Norge 1560-1568. Efter at have forladt Bergen gjorde han tjeneste i Odense, hvor Helvig døde efter næsten 24 år i enkestand. Det er nærliggende at antage, at håndskriftet er kommet

⁷³ De middelalderlige dele af håndskriftet er udgivet og udførligt beskrevet i *King Magnus Håkonsson's laws of Norway and other legal texts. Gl. Kgl. Saml. 1154 fol. in the Royal Library, Copenhagen*. With introductions by Magnus Rindal and Knut Berg, Oslo 1983 (= *Corpus Codicum Norvegicum Medii Aevi. Quarto series*, VII).

⁷⁴ Anførte udgave s. 9.

⁷⁵ *De illuminerede Haandskrifter fra Middelalderen i det store kongelige Bibliothek*, 1890, s. 295: "Det er det eneste af de nordiske Haandskrifter i det st. kgl. Bibliothek, som er noget rigere udstyret med Miniaturer; men, naar det er sagt om dem, at de, hvis man tager hensyn til Tiden, ere udførte med ikke ringe Kunst, da er dette dog vist udtalt for skaansomt, thi de ere i Virkeligheden udførte med meget liden Kunst".

⁷⁶ Om Helvig Hardenbergs notitser i håndskriftet, jf. Jonna Louis-Jensen: Helvig Hardenberg og Hellig Olav, *Bibliotheca Arnamagnæana*, 44, *Opuscula*, 12, 2005, s. 379-382.

fra Bergen til Danmark sammen med Erik Rosenkrantz og Helvig Hardenberg, og at det er forblevet i sidstnævntes eje indtil hendes død. Det må i så fald have tilbagelagt dets sidste korte rejse fra Odense til København i tiden mellem 1599 og 1665.⁷⁷

Schumachers indførsel til listens nr. 29: "Liber Daticus Ecclesiae et Capituli Lundensis. fol. in membran.", svarer nøje til den senmiddelalderlige indholdsangivelse, der findes øverst på f. 1 recto i det håndskrift, det kan identificeres med, GKS 845 2°, også kendt som den yngre gavebog fra Lund.

GKS 845 2° har Ilsøe ganske vist identificeret med nr. 38 i Worms katalog, "Lunde capitells inventarium". Men dels efterlader formuleringen i Schumachers liste ingen tvivl om håndskriftets identitet, dels er termen "inventarium" misvisende i forhold til indholdet af GKS 845 2°. Og endelig findes der en mere indlysende kandidat til nr. 38 i Worms katalog, nemlig GKS 2470 4°. Sidstnævnte er et senmiddelalderligt håndskrift med lister over relikvier i Domkirken i Lund samt fortegnelser over kirkens ejendom og gods og kongelige og pavelige privilegier.⁷⁸ Håndskriftet har åbenbart haft kongens interesse, i hvert fald er der på Frederik 3.s tid blevet fremstillet en redigeret dansk oversættelse af hovedindholdet, skrevet på pergament og forsynet med Frederik 3.s superekslibris på bindet. Dette håndskrift, der nu har signaturen GKS 2471 4°, optræder i Worms katalog som nr. 43: "Lunde Capittels helligdomme, privilegier, och indkombst".⁷⁹

GKS 845 2° er anlagt ca. 1268 og fortsat til et stykke ind i 1300-tallet. Det består af 58 blade, hvis mål er ca. 32 × 21,5 cm. Det har bevaret sit middelalderlige bind. I håndskriftet, der er organiseret som en kalender, har medlemmer af domkapitlet noteret navne på personer, der i årets løb skulle mindes i kirken, fordi de havde skænket gaver til

⁷⁷ Hos Ilsøe 1999, s. 577 anføres det som en mulighed, at nr. 37 i Worms fortegnelse, "Islandske lowbog in Membranâ", er identisk med identisk GKS 1154 2°. Chr. Bruun havde tidligere gjort det samme, men GKS 1154 2° er tillige et af de få håndskrifter, Bruun identificerer med et håndskrift på Schumachers liste; jf. Bruun 1873, s. 59 & 60.

⁷⁸ Håndskriftet GKS 2470 4° blev overført til Rigsarkivet i 1888.

⁷⁹ Worms katalog nr. 43 identificeres af Ilsøe med GKS 2470 4°. Bruun bestemte det korrekt som GKS 2471 4°, men beskrev det fejlagtigt som en kopi af originalen; det er som nævnt en redigeret oversættelse til dansk. – GKS 2471 4° findes fortsat på Det Kongelige Bibliotek.

kirken, ærkebiskoppen eller kapitlet i Lund.⁸⁰ – Håndskriftet befandt sig endnu i slutningen af 1500-tallet i Lund.⁸¹

Mens GKS 1154 2° og GKS 845 2° har indlysende interesse som rets- og kirkehistoriske kilder, er listens nr. 36: “Thaumbachius de Consolatione Theologiæ cartâ pergamenâ” bredere teologisk i sit indhold – faktisk en stærk repræsentant for den katolske kirke, man i kongeriget Danmark havde gjort op med mere end 100 år før, Schumacher anførte den på sin liste. “Om teologiens trøst” af dominikaneren Johannes de Tambacho (1288-1372) var et i senmiddelalderen meget udbredt, men nu lidet kendt og studeret kompendium i, hvordan man ved teologiens hjælp kunne finde trøst mod verdens fortrædeligheder, spændende fra mangel på jordisk lykke og rigdom, over besværet ved at være på rejse, barnløshed, stive klæder og talrige andre sider af tilværelsens vanskeligheder, til fortvivlelsen over de tunge synder, man måtte have begået.

Håndskriftet på Schumachers liste er identisk med GKS 1370 4°, der består af 66 blade, der måler ca. 20 × 14 cm.⁸² Også dette håndskrift har bevaret sit middelalderlige bind, men fremtræder i øvrigt ret anonymt – der er ingen nævneværdige spor af brug, der kan identificere tidligere ejere eller hjemsteder. Sidst i håndskriftet har skriveren nedfældet datoen “1441 die XX Julii”, givetvis tidspunktet for kopiens færdiggørelse. Desværre har han ikke navngivet sig. Håndskriftets første side har kunnet forsyne Schumacher med de få data, man finder i hans korte men præcise indførsel.⁸³ Af ukendte grunde har han imod håndskriftet stavet forfatterens navn med u, Thaumbachius.

En endnu mere markant repræsentant for den gamle kirke end Johannes de Tambachos kompendium er listens nr. 39: “Biblia Lat. MSS. in 8°. anno 1237”, den af reformatorerne foragede latinske bibel,

⁸⁰ Håndskriftets tekst er udgivet i *Lunde Domkapitels Gavebøger* (“*Libri datici Lundenses*”), paa ny udgivne ved C. Weeke af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1884 (reprogr. genudgivet 1973). Jf. desuden Jørgensen 1926, s. 243, og *Levende ord & lysende billeder. Katalog*, redigeret af Erik Petersen, 1999, s. 30 nr. 31.

⁸¹ Jf. Weeke i *Lunde Domkapitels Gavebøger*, s. XIIIf.

⁸² Jf. Jørgensen 1926, s. 80f. – Af grunde, der ikke røbes og ikke er indlysende for mig, angiver Jørgensen *Belgium* som håndskriftets oprindelsessted.

⁸³ På f. 1 er der øverst en rubriceret overskrift efterfulgt af incipit (en med rødt blæk fremhævet tekst, der angiver håndskriftets indhold): *Incipit prologus in excerptum librorum de consolatione theologie fratris Johannis de tambacho magistri in theologia de ordine fratrum predicatorum.*

Vulgata. Schumachers anførsel af titel, format og årstal, der i øvrigt er fejllæst for 1337, sikrer identifikation af indførslen med håndskriftet GKS 3375 8°, et lille, kompakt håndskrift med 257 blade af pergament, ca. 15,5 × 10,5 cm. Håndskriftet må være fremstillet i sidste del af 1200-tallet. Hvad der er hændt i 1337 og hvem der har indføjlet årstallet i bogen, fremgår ikke.

Vulgata var en af middelalderens hyppigst kopierede bøger. GKS 3375 8° er et af mange bevarede eksemplarer af samme type fra samme periode, og ikke et, der springer i øjnene ved sin pragt eller herlighed. Det er illumineret, men ikke på en måde, der skiller det ud fra mængden.⁸⁴ Som specielt ved håndskriftet nævner Ellen Jørgensen kun, at Jobs bog er kopieret i en senere hånd sidst i håndskriftet.⁸⁵ At Jobsbogens sære placering er et symptom på en mere omfattende uorden, har hun ikke bemærket. Der er ret betydelige lakuner i håndskriftet, med omfattende teksttab til følge.⁸⁶ Håndskriftet er efter middelalderen blevet indbundet i sort fløjl eller velour, og snittet er forgyldt. Det har for en tid givet den nu lidt slidte bog et ret stateligt præg.

Uprætentios i sit ydre, men unik i en helt anden grad er nr. 26 på Schumachers liste, Wulfstans kodex, nu GKS 1595 4°, der består af 82 blade. Det rummer ingen form for udsmykning, men alene latinske tekster fra kort efter år 800 til kort efter år 1000 – tekster fra en fjern fortid, som reformationen havde gjort endnu mere distant for danske øjne i midten af 1660'erne. Schumacher har næppe kunnet vide mere om håndskriftet, end dette selv, direkte eller indirekte, meddelte om sit indhold. Det var ikke meget. Der er kun i få tilfælde knyttet forfatternavne til teksterne, og Wulfstans forbindelse med håndskriftet fremgår ikke eksplicit af kilden. Wulfstans centrale rolle i og for håndskriftet var endnu ikke kendt for Ellen Jørgensen, som beskrev dets indhold ganske detaljeret.⁸⁷

Schumachers indførsel er interessant, fordi den viser, at han har studeret håndskriftet. Listens nr. 26 beskrives således: *Descriptio Eccles.*

⁸⁴ Jf. Bruun 1890, s. 74: "Initialerne have intet paafaldende. Der findes et Par noget grove Initialer med rigere Udstyrelse, men de ere næsten udgnedne".

⁸⁵ Jørgensen 1926, s. 5.

⁸⁶ Et stort antal blade er forsvundet efter f. 86, hvorved bl.a. Jobs bog og Salmernerne er gået tabt. Der er andre lakuner efter f. 146 og 174. Omvendt er tre af de mindre profeter kopieret to gange. Det Ny Testamente er bevaret i sin helhed i håndskriftet; de enkelte skrifter er kopieret i en usædvanlig rækkefølge.

⁸⁷ Jørgensen 1926, s. 43-46.

Romanæ cum omnibus suis ceremoniis, ritibus etc. Sic incipit: Apollogus de ordine Romano. MS. Pergam., dvs. "Beskrivelse af den romerske kirke med alle dens ceremonier og ritualer. Den begynder således: (...)".

Det er for det første bemærkelsesværdigt, at Schumacher anfører et *incipit*, dvs. håndskriftets første ord, dengang som nu en metode til præcis identifikation af teksten, der naturligvis især er nyttig, når teksten ikke er bekendt og ikke kan identificeres i kraft af et forfatternavn. For det andet er det i høj grad værd at lægge mærke til, at Schumacher ikke har kunnet sammenfatte håndskriftets indhold, som han gør, alene på grundlag af *incipit*. Han har måttet undersøge håndskriftet dybere for at kunne sammenfatte indholdet så præcist, som det sker. Hans sammenfatning dækker ikke hele håndskriftet, men kun dets første og længste tekst, idet han dog har signaleret, at der findes mere end denne ved at tilføje "etc."

At det, Schumacher anfører som *incipit*, ikke er tekstens begyndelsesord men en overskrift, er en anden sag. Faktisk er ordene *Apollogus de ordine romano* en senere, formentlig i det 13. århundrede tilføjet titel, skrevet i øvre margen på første side. Det gengiver håndskriftets oprindelige *incipit* i den følgende linje: INCIPIUNT APOLOGE DE ORDINE ROMANO, hvorved et i forvejen sjældent græsk låneord, *apologia*, er blevet erstattet af et strengt taget ikke eksisterende, *apologus*. Det ord, der optræder i andre håndskrifter med Amalarius' tekst, er *eclogae*.⁸⁸ Skulle der være tvivl, røber alene denne detalje, at det håndskrift, Schumacher indførte på sin liste, er GKS 1595 4°.

Det interessante i forbindelse med Wulfstans kodex er ikke blot, at kongens bibliotek allerede i denne tidlige fase besad håndskrifter af en så enestående karakter. Et andet lige så interessant spørgsmål er, hvorfor og hvordan det var havnet der. Ved et heldigt køb, en generøs gave eller blot ved en tilfældighed? Det vil jeg forsøge at komme med et svar på, men vil forinden kort gennemgå de middelalderlige håndskrifter i Worms katalog, dels for at etablere et samlet overblik over *mediaevalia* i biblioteket i hele Schumachers tid som bibliotekar, dels for at undersøge, om der på den baggrund kan udledes konklusioner omkring håndskrifternes herkomst og samling.

⁸⁸ Amalarius' *Eclogae de ordine Romano* er udgivet af J. M. Hanssens i *Amalarii episcopi Opera liturgica omnia*, 3, Città del Vaticano 1950. Hverken *apologia* eller *apologus* (eller afledte former deraf) optræder i de håndskrifter, Hanssens baserer sin udgave på.

Middelalderlige håndskrifter i Worms katalog

Worms katalog rummer 6 lovbøger, numrene 37, 47, 73, 78, 79, 80. Et par af dem betegnes som islandske, nemlig 37: "Islandske lowbog in Membranâ", og nr. 53: "islandske Loubog. 1576". Førstnævnte kan være middelalderlig, sidstnævnte, som Ilsøe har identificeret med GKS 3262 4°, er det angiveligt ikke. Nr. 73: "Christenretten" identificeres af Ilsøe med GKS 3669 8°, der af Kålund dateres til det 16. århundrede.⁸⁹ Nr. 47: "Loubog paa Pergament" og 78: "En gammel loubog" kan ikke identificeres på grundlag af de summariske indførsler. Det samme er tilfældet med listens to sidste numre, 79: "Kong Waldemars loug" og 80: "idem" (altså igen Kong Waldemars loug). Om de er middelalderlige kan ikke afgøres på grundlag af Worms angivelser.

Der forekommer endvidere et enkelt græsk håndskrift fra middelalderen, listens nr. 16: "Esaias Propheta cum glossa continua Magni Basilii, Theodoreti, Eusebii, Cyrilli". Det er identisk med GKS 1319 4°, der ifølge Schartau kan dateres til 12.-13. århundrede.⁹⁰ Der foreligger intet oplyst om håndskriftets historie før det endte i kongens bibliotek.

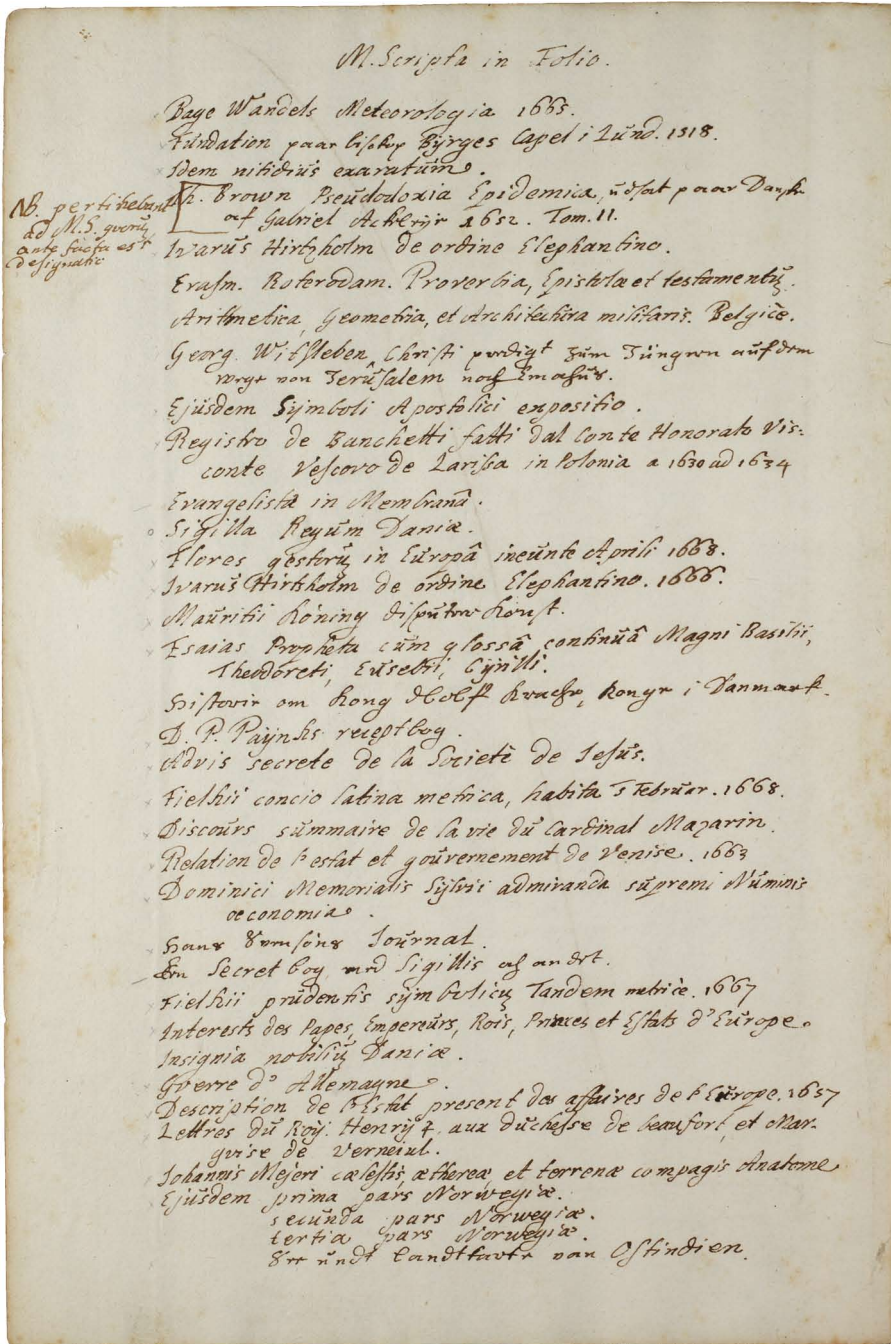
Fem latinske håndskrifter i katalogen kan bestemmes som middelalderlige. Katalogens nr. 2: "Fundation paae biskop Byrges Capel i Lund 1518" ligger tidsmæssigt på grænsen til den nye tid, men hører i form og indhold den gamle tid til. Denne kodex kan identificeres med GKS 846 2°, med ærkebiskop Birger Gunnarsens forordninger omkring den daglige messe for Vor Frue i Lunds Domkirke, det såkaldte *Sanctuarium Birgerianaum*.⁹¹ – Når Bruun omtaler GKS 846 2° som et "pragtfuldt Pergamentshåndskrift",⁹² må det skyldes en forveksling med det næstfølgende håndskrift i Worms katalog: *Idem nitidius exaratum*, "det samme, smukkere skrevet". Dette sidstnævnte må til gengæld identificeres med GKS 848 2° og ikke, som gjort af Bruun og Ilsøe, med GKS 847 2°. GKS 847 2° er en ordinær nyere afskrift på papir, mens GKS 848 2° er en sirlig redaktion af GKS 846 2°, skrevet på pergament og forsynet med Frederik 3.s monogram på bindets

⁸⁹ *Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i det store kongelige bibliotek og i universitetsbiblioteket*, 1900, s. 82.

⁹⁰ Schartau 1994, s. 109f.

⁹¹ Håndskriftet er overført til RA.

⁹² Bruun 1873, s. 59.

III. 7: KBs Arkiv E 8, f. 17 verso, med første side af fortegnelsen over håndskrifter i Willum Worms katalog.

ryg.⁹³ Forholdet mellem GKS 846 2° og GKS 848 2° svarer således til forholdet mellem “Lunde capitells inventarium” i GKS 2470 4° og den redigerede version GKS 2471 4°.

Fra Lund kommer også nr. 57: “Bibliorum tomus II incipit a Iobo”, der kan identificeres entydigt med GKS 1310 4°, der indledes med Jobs bog, og hvori der på f. 271v i 1400-tallet er nedfældet en notits, der angiver, at bogen er anden del (af Bibelen), og at den tilhører domkapitlet i Lund: “Liber capituli Lundensis. Secunda pars”. Bogen, der er på 276 blade, er sandsynligvis fremstillet i Italien i 1200-tallet, men er, som ejermærket viser, kommet til Lund senere i middelalderen.⁹⁴

Vanskeligere at identificere er katalogens nr. 40: “Justinus in Membranâ”.⁹⁵ Der er ingen indlysende kandidater at identificere håndskriftet med. Der findes fire Justinus-håndskrifter i GKS, af hvilke det ene er den berømte kodex, ærkebiskop Absalon skænkede til Maria-klosteret i Sorø, nu GKS 450 2°, men det indgik først i KB 1691. GKS 453 2° indgik først i biblioteket i 1700-tallet. Mulige synes således kun GKS 452 2° og GKS 451 2° at være, men ingen af dem forekommer at være oplagte.⁹⁶ Nogle få rester af et Justinus-håndskrift fra 1000-tallet blev fremdraget i sidste halvdel af 1800-tallet; heller ikke det kan der være tale om, da det håndskrift, de engang var en del af, var blevet splittet og anvendt som genbrugspergament senest i begyndelsen af 1600-tallet.⁹⁷

Katolsk arvegodts er katalogens nr. 11: *Evangelistæ in Membranâ*, ordret “Evangelisterne på pergament”, dvs. et håndskrift med de fire evangelier på latin. Håndskriftet er, ifølge sin placering i katalogen, en foliant. Det er først af Bruun og siden af Ilsøe blevet identificeret med GKS 12 2°, som ifølge begge har manglet siden 1784,⁹⁸ dvs. siden

⁹³ Ilsøe foreslår på s. 449 (nr. 45), at GKS 848 2° kan være det eksemplar af *Sanctuarium Birgerianaum*, der er indgået i KB med Grams håndskrifter. Der er snarere tale om GKS 847 2°. Forvekslingen kan have sin rod i, at Ellen Jørgensen i pladskatalogen har noteret om GKS 846 2° og 847 2° at de er indgået i Schumachers tid.

⁹⁴ Jf. Jørgensen 1926, s. 5; E. Petersen 1992, s. 83f.; E. Petersen 1999, s. 21 nr. 16.

⁹⁵ Worm har, uvist hvorfor, oprindeligt skrevet “Corn. Nepos”.

⁹⁶ Ellen Jørgensen, der som nævnt har gennemgået Worms liste, har ikke sammenført noget Justinus-håndskrift med indførslen i fortegnelsen; jf. Jørgensen 1926, s. 326.

⁹⁷ Fragmenterne, der samlet har reddet to hele og et halvt blad af det oprindelige håndskrift, blev fundet omkring Skanderborg Lensregnskab for 1608 & 1611, udgør nu NKS 3250 4°.

⁹⁸ Bruun 1873, s. 59: “Uden tvivl Nr. 12 i Folio, som allerede savnedes i Aaret 1784”; Ilsøe 1999, s. 575 ad 11: “Har manglet siden 1784”.

protokollerne over GKS blev anlagt. Men i pladskatalogen er GKS 12 2° ikke noteret som manglende. Pladskatalogens nummer 12 er derimod sprunget over, og der har aldrig eksisteret et håndskrift med signaturen GKS 12 2°.

Til gengæld er der andre egnede kandidater. En mulighed, som Ilsøe – med rette – ser bort fra, er GKS 10 2°, der har tilhørt Joachim Gersdorff. Ingen af de håndskrifter, Ilsøe via andre kilder og besigtigelse af håndskrifter har kunnet bestemme som hørende til Gersdorffs bibliotek, er registreret i Worms katalog. Og Ilsøes formodning om, at håndskrifter fra Gersdorffs samling sandsynligvis blev registreret “i den katalog over håndskriftbestanden i Frederik 3.s bibliotek anno 1663, der er nævnt i en samtidig kilde, men ikke er bevaret”⁹⁹ – dvs. Schumachers liste – har som påpeget vist sig ikke at holde stik.

KB ejer syv evangeliehåndskrifter, bortset fra GKS 10 2° kun to i folio, nemlig GKS 11 2°, der kommer fra Gottorp, og Thott 12 2°, hvis nyere historie ligeledes taler imod en identifikation med håndskriftet i E 8. Det samme gør sig gældende med de to evangeliehåndskrifter fra Lund, Thott 21 4° og Thott 22 4°. Af tilbageværende muligheder er der således kun GKS 1325 4°, kendt som Dalbybogen, og GKS 1347 4°, et formentlig i England fremstillet håndskrift, der kom til Munkeliv kloster i Bergen allerede i middelalderen.¹⁰⁰ Af disse må sidstnævnte betragtes som den absolut mest oplagte kandidat: skønt det i Gammel Kongelig Samling blev anbragt blandt kvarter, har det højden til mere og kan uden at vække opsigt klassificeres som en foliant – det måler ca. 27,5 × 18,5 cm og er således større end f.eks. det netop nævnte Thott 12 2°. Det samme kan ikke hævdes om Dalbybogen, der med sine beskedne mål på ca. 21 × 13,5 cm er langt fra at kunne hævde sig som foliant, men som vel til gengæld med sit statelige, i KB sammenhæng unikke bind må siges at appellere til større begejstring end den, der afspejler sig i den korte og nøgterne anførsel “Evangelistæ in Membrana”, ikke mindst hos Worm, der i sin liste i øvrigt opererer med beskrivende adjektiver som *nitidus*, men altså ikke gør det her.

Hvordan GKS 1347 4° er kommet fra Munkeliv og Bergen til København, kan der kun gisnes om. Måske har det fulgt samme rute som

⁹⁹ Ilsøe 1999, s. 209.

¹⁰⁰ Håndskriftet er udgivet i digital faksimile på <www.kb.dk/permalink/2006/manus/237/>.

den ovenfor omtalte lovbog GKS 1154 2°, der formentlig blev bragt med fra Bergen til Odense?

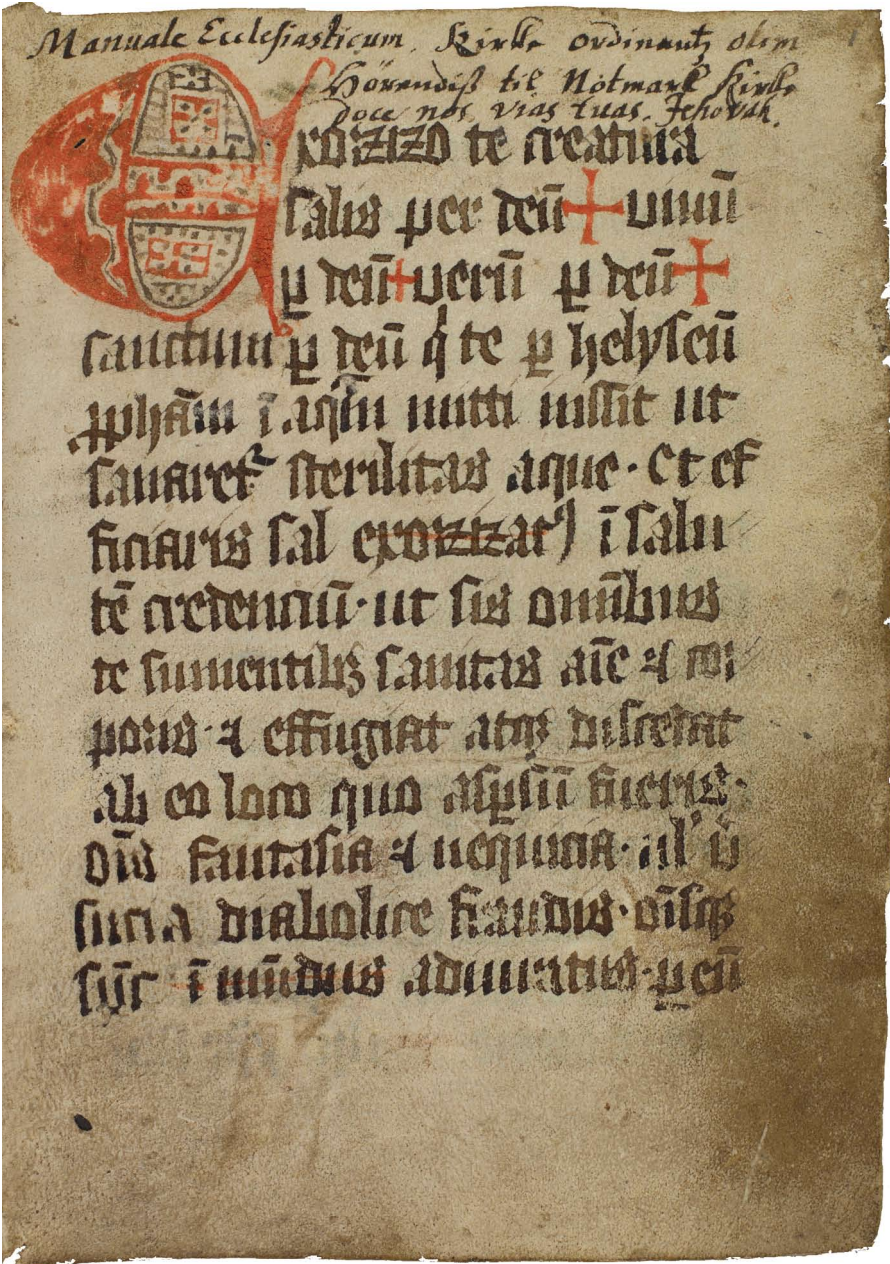
Velbevidnet er til gengæld ruten for det sidste latinske håndskrift fra middelalderen i Worms katalog, nr. 77: "Notkirkes alterbog i gammel dage", og indførslen levner ingen tvivl om identiteten af det anførte håndskrift. Det er GKS 3453 8°, et i det ydre undseligt håndskrift, men betydningsfuldt bl.a. fordi der er bevaret så få liturgiske kilder fra middelalderens danske sognekirker, som det er tilfældet. Da Ellen Jørgensen beskrev håndskriftet i *Catalogus*, fastslog hun med henvisning til "Cat. Schumacheri" at håndskriftet var indgået i KB mellem 1663 og 1670, og citerede til yderligere belæg for oplysningen om Notmark Kirke som håndskriftets tidligere hjemsted en notits, der er skrevet ind på f. 1r: "Manuale Ecclesiasticum. Kirke ordinantz olim hörendiss til Notmark Kirke ...".¹⁰¹ Notitsen daterede hun til det 16. århundrede, og afgav derved et ufrivilligt vidnesbyrd om, hvor svært det kan være at datere skrift. Det lille latinske *olim*, "engang", gør det nemlig klart, at notitsen tidligst kan være skrevet ind i håndskriftet den 9. september 1669. Den dag aflagde Frederik 3. besøg i Notmark, og fra da af var håndskriftet hans.

Besøget er beskrevet af den lokale præst, der nedfældede et referat om det kongelige besøg i kirkens alterbibel, et eksemplar af Frederik II's Bibel. Uheldigvis kan Notmark Kirkes gamle alterbibel ikke længere lokaliseres, men præstens optegnelse er citeret af Carsten Petersen i en afhandling fra 1942.¹⁰² Frederik 3. bladede i alterbiblen, "besaa længe Frederik II's Billede og læste i Davids Salmer", og synes i det hele taget at have været nærværende og opmærksom på det, han så. Det gjaldt også to håndskrifter, om hvilke det i Petersens gengivelse hedder: "begierede H. Maj. at tage med sig til København en gammel Munke-Alterbog in 8° paa Latin med Pergamentsblade, Kong Valdemars Lovbog paa Tysk med Munkebogstaver hen ved 200 Aar gammel".¹⁰³ Man efterkom majestætens begæring.

¹⁰¹ Jørgensen 1926 s. 221. I en linje under den af Jørgensen citerede står der i håndskriftet *doce nos vias tuas, Jehovah*.

¹⁰² Carsten Petersen: Kirker i Sønderborg Provsti, *Sønderjydske Aarbøger*, 3. Række, 1942, s. 173f. – Frederik 3.s besøg i Notmark fandt ifølge præstens optegnelse sted "A. 1669 d. 9. Sept. hora 8", altså tidligt om morgenen.

¹⁰³ Håndskriftets tekst er udgivet af Knud Ottosen i *The Manual from Notmark*, 1970. Udgiveren citerer i indledningen s. 15 den lokale præst for at datere "Munke-Alterbogen", altså manualet, til at være henved 200 år gammel. Det er lovbogen, der dateres således. Det er ligeledes ukorrekt, når han s. 11 citerer optegnelsen for, at manualet

Ill. 8: Håndskriftet GKS 3453 8°, Manualet fra Notmark, f. 1r. Noten øverst på siden om håndskriftets indhold og oprindelige hjemsted er tilføjet efter, at Frederik 3. havde bragt håndskriftet med sig til København.

Notmarkpræstens notits *pro memoria* om det kongelige besøg i hans kirke er det eneste overleverede vidnesbyrd, der konkret dokumenterer et middelalderligt håndskrifts vej fra et tidligere hjemsted til kongens bibliotek.

Konklusioner

KBs Arkiv E 8 a indeholder foruden lister over bøger, der dels var, dels påtænkte anskaffet, den ældste egentlige fortegnelse over håndskrifter i kongens bibliotek, der findes. På grundlag af de trykte bøgers udgivelsesår samt datoer i håndskrifterne kan fortegnelsen dateres til slutningen af 1665, dvs. et par år efter at Peder Schumacher, som har udarbejdet den, tiltrådte som bibliotekar.

Erhvervelsen af trykte bøger har krævet bibliotekarens aktive indsats, som det også er bevidnet af eksempler fra korrespondancer fremdraget af Bruun og Ilsøe. Listen over erhvervelser rummer danske bøger, hvoraf i hvert fald nogle må antages at være modtaget som gave, men den afspejler også en bredere europæisk horisont. Den rummer lærde og skønlitterære titler af ældre, nyere og helt aktuel karakter, der viser, at Schumacher har holdt sig vel ajour med, hvad der udkom på det europæiske bogmarked, fortrinsvis på de sprog, hans konge beherskede.

Omvendt var det kongen selv, der var magneten, når det gjaldt håndskrifter. Af de 45 håndskrifter, der optræder i Schumachers fortegnelse, er adskillige forsynet med dedikationer til kongen fra ophavsmænd eller donatorer. Den lille samling er stærkt præget af håndskrifter fra kongens egen tid og med et indhold, der på den ene eller den anden måde relaterer sig til ham selv, til hans umiddelbare forgængere og hans riger. Der er ingen håndskrifter fra den europæiske renæssance i samlingen, der til gengæld rummer en håndfuld håndskrifter fra middelalderen.

Schumachers rolle i erhvervelsen af håndskrifter synes at have været begrænset. Til gengæld var han ansat til at holde orden i biblioteket og ajourføre kataloger, og det er formentlig den forpligtelse, der reflekteres på fortegnelsens sider. Det bemærkelsesværdige hvad håndskrifterne

skulle være skrevet i "monastic letters"; det er igen lovbogen, der ifølge præsten er skrevet med munkebogstaver. – At lovbogen omtales som hen ved 200 år gammel, gør det nærliggende at antage, at det er den, der anføres umiddelbart efter Notmark-manualet i Worms fortegnelse (nr. 78: "En gammel loubog").

angår, er i denne sammenhæng, at de for første gang bliver synlige som *samling*. Tidligere synes håndskrifterne at have været spredt rundt omkring i biblioteket. Schumachers fortegnelse afspejler, at man har udtaget dem, forenet dem og gjort dem til en egentlig samling.

Ikke et bibliotek i støbeskeen, men en samling i sin vorden, og arbejdet fortsatte de følgende år. Resultatet af den fortsatte tilgang af håndskrifter kan aflæses på siderne med *manuscripta* i den katalog, Willum Worm havde udarbejdet og signerede den 4. januar 1671 ved overtagelsen af biblioteket efter Schumacher – som i øvrigt ikke kontraserede katalogen, sådan som det var sket, da han selv overtog biblioteket efter Marcus Meibom. Man kan deraf slutte, at Schumacher ikke har deltaget i en egentlig overdragelsesforretning, og man kan af håndskriftdelen i Worms katalog desuden konkludere, at Schumacher ikke har studeret, hvad det var Worm havde katalogiseret. Havde han gjort det, ville han have bemærket, at Worm havde glemt at medtage de 45 håndskrifter, han selv havde fortegnet fem år tidligere. Det var mere end en tredjedel af det samlede antal håndskrifter i samlingen, så det var en substantiel forglemmelse.

De to fortegnelser doublerer ikke, men supplerer hinanden. Kun et enkelt håndskrift er muligvis anført i begge, men der kan efter min opfattelse også være tale om referencer til to forskellige håndskrifter.¹⁰⁴

Det er tydeligt, at processen med at udtage håndskrifter fra deres hidtidige pladser er fortsat også efter, at Schumacher lavede sin liste, for der optræder håndskrifter i Worms katalog, der må være overbragt kongen før slutningen af 1665, den ikke skarpt trukne kronologiske grænse mellem de to fortegnelser. Og at noget er dukket op blandt bøgerne for derefter at blive overført til håndskriftsamlingen gælder naturligvis ikke kun emner med dedikation og dato. Et indbundet middelalderligt håndskrift kan stå længe på en hylde uden at blive bemærket som andet end en bog. Og det er meget muligt, at nogle af de gamle og ældre håndskrifter, der er registreret i de to fortegnelser, har gjort det også før Schumacher blev udnævnt til bibliotekar. Følgen heraf er, at man ikke ud fra forekomsten af et håndskrift i en af de to fortegnelser kan konkludere, at det er indgået i tiden fra midten af 1663 til slutningen af 1670. Det, der til gengæld kan etableres, er to tidsgrænser: en *terminus ante quem* ved slutningen 1665 for håndskrifter, der optræder på Schumachers liste og en *terminus ante quem* ved udgangen af 1670 for håndskrifter, der er anført i Worms katalog.

¹⁰⁴ Jf. Schumachers liste nr. 14 og Worms katalog nr. 58.

Derimod kan man efter min opfattelse ikke operere med en *terminus post quem* alene på grundlag af fortegnelserne. Eller sagt på en anden måde: *Cat. Schumacheri*, “Schumachers katalog” er en fiktion!

Selvom Ellen Jørgensen i *Catalogus* anfører “*Cat. Schumacheri*” i listen over ofte benyttede kataloger, henviser hun rent faktisk kun til det i to tilfælde, i tilknytning til beskrivelserne af den halve bibel fra Lund, GKS 1310 4°, og af manualen fra Notmark, GKS 3453 8°. ¹⁰⁵ Havde hun konsulteret Schumachers liste, ville hun have kunnet henvise til yderligere fire latinske håndskrifter. Og havde hun studeret de to fortegnelser i sammenhæng, ville hun muligvis også have iagttaget nogle spor fra håndskrifterne, for nogles vedkommende et fælles udgangspunkt i Lund, for andres en mulig fælles fortid i Odense.

Med sine godt 125 registrerede enheder – 127 for at være præcis ¹⁰⁶ – var håndskriftsamlingen endnu langt fra at være på europæisk niveau, da Schumacher forlod biblioteket. Der optræder håndskrifter af fremmed herkomst, især i Worms katalog, men også når det gælder Schumachers sidste år i biblioteket, vejer kilder fra Danmark tungt, dansksprogede såvel som latinske. Kongen og hans bibliotekar synes, i det omfang de har haft ambitioner om at udvide samlingen, at have plejet dem inden for kongerigets grænser og ikke ved dyre køb. Lovhåndskriftet fra Bergen, gavebogen fra Lund, ærkebiskop Birger Gunnarsens foundation på et kapel sammesteds er alle lokale bøger, der tilsyneladende havde kongens interesse, så vanskeligt tilgængelige de forståelsesmæssigt kunne forekomme. Et par af dem blev i redigerede versioner gjort nemmere tilgængelige, i eksemplarer, der indgik i kongens bibliotek sammen med forlæggene – tilsyneladende en parallel til den formidling af de islandske håndskrifter, som han satte Thormod Torfæus til at arbejde med. Det korte men klare glimt af kongen på Als er i den sammenhæng særdeles interessant, for hans hurtige forståelse for, at manualen i Notmark kirke var værd at samle på påkalder

¹⁰⁵ Jørgensen 1926 s. 5 og 221.

¹⁰⁶ I Ilsøes udgave af håndskriftdelen af Worms katalog er to eller tre numre oversprunget mellem nr. 78 og 79: *Arcana arcanorum M.S. Chymicum* og *M.S. Syriacum*. Indførslen *Arcana arcanorum M.S. Chymicum* er skrevet i en linje, men kan referere til to håndskrifter. – *Arcana arcanorum M.S. Chymicum* er formentlig identisk med GKS 3511 8° eller GKS 3512 8° eller dem begge. *M.S. Syriacum* må være identisk med Cod. Syr. 1, et af ganske få håndskrifter på syrisk i Det Kongelige Biblioteks samlinger. Det er et papirhåndskrift på 291 blade, kopieret i Paris i 1634 af Olavus Johannis, der på dansk (eller norsk) bl.a. kan have heddet Ole eller Olaf Jensen eller Hansen. Håndskriftet er beskrevet i *Codices Orientales Bibliothecæ Regiæ Hafniensis*, III, 1857, s. 75-76.

respekt. Et simpelt og slidt håndskrift med instruktioner i middelalderlig latinsk liturgi til brug for en sognepræst. Det var pergamentet fra den slags bøger, man en generation eller to tidligere i bedste fald slagtede og brugte til indpakning af arkivalier og i værste blot lod gå til grunde i ligegyldighed.

Med den interesse for og oplyste holdning til de gamle kilder er der grund til at antage, at også andre af de middelalderlige håndskrifter på de to fortegnelser har befundet sig i Danmark også før de indgik i kongens bibliotek. Det er under alle omstændigheder vigtigt, fordi det bidrager til vores viden om håndskrifternes historie. Og det er ganske særligt vigtigt, når det gælder unikke kilder som Wulfstans kodex. At den optræder på Schumachers liste dokumenterer ikke alene, at håndskriftet har befundet sig i Danmark i hvert fald siden 1665. Det gør det også til en åben mulighed, at det har befundet sig i Danmark allerede i middelalderen.

Det var netop den mulighed, de britiske udgivere af Wulfstans kodex ledte efter. Ikke fordi det er bibliotekshistorisk interessant – hvad det i høj grad er – men fordi det åbner for et indblik i håndskriftets middelalderlige kontekst og således også bliver en kilde til den interkulturelle udveksling af kilder, liturgier, monastiske og kirkelige traditioner, der pågik, og til den kontakt mellem mennesker, der etablerede den.

APPENDIX

Schumachers liste over håndskrifter

M.Sti

- 1 Edda Islandsk och dansk in folio. MS.
= GKS 743 2°
- 2 Frederici II. Liff och Endeligt paa danske Riim. 4°
= GKS 2584 4°
- 3 Leyers eller beleyrings dag Werck. 4°.
= GKS 2683 4°

- 4 Den Islandske Lovbog udgiffvet aff Kong Magnus Haagensøn. fol.
= GKS 1154 2°
- 5 Corona Regum sacra Severini Laurentii. fol.
= GKS 886 2°
- 6 En kort Extract aff Kiøbenhaffns beleyrings Historie. fol.
Ikke identificeret
- 7 En gammel Historie ved naffn Niale. fol.
= GKS 1021 2°
- 8 Continuation paa de Norske Kongers Historie.
= GKS 1015 2°, *vol. IV*
- 9 Geometrisch Affritzning offver Kupperbergs gruffva. Anno 1656
= GKS 1170 2°
- 10 Status Redivivæ Daniæ in 4° a Petro Castanæo Dreyer. La preface
ne¹⁰⁷ plaist plus que tout le reste.
= GKS 2712 4°
- 11 Epitaphia quædam Mazarino defuncto facta. in 4°. rød bind for-
gylt paa bladene.
Ikke identificeret
- 12 Reyser paa Grønland etc. en tynd bog in 4°. not. **LU** med et
landkort a part, med samme tegn
= GKS 2879 4°
- 13 Arngrimi Jonæ Islandi liber MS. de Grønlandia
= GKS 2876 4°
- 14 Giornale aff huis er passeret paa de tvende Grønlandske reyser
anno 1652. och 53. under Rentem. Møllers direction. och et land-
kort a part. sign.
= GKS 2880 4°
- 15 Herbarium vivum Brasiliense Georg. Margravii
Ikke i GKS (overført til Botanisk Museum 1854)
- 16 Herbarium vivum. Lalandicum & Falstricum; pars II. per Chri-
stophor. Heerfordth.
Ikke i GKS (overført til Botanisk Museum 1854)
- 17 Series Dynastarum & Regum Daniæ a Skioldo Ottini filio ad Sve-
nonem Estridium juxta monumentor. islandicorum harmoniam.
in 4°. a Thormodo Thorfæo islando. Hafn. 1664.
= GKS 2449 4°
- 18 Skibs Journall fra den 20 September anno 1657. fol.
= GKS 894 2°. – *Afgivet til RA 1888*

¹⁰⁷ Rettet til *ne* fra *me* i håndskriftet.

- 19 Oligeri Rosenkrantzii Apologia & præfat. in apologiam volum. 3 in fol.¹⁰⁸
Formentlig GKS 125-127 2°
- 20 Olavi Petri svenske Krønnicke. roses meget aff Huitfeld. in Christ. I.
Muligvis GKS 1180 2°
- 21 Vocabular. Grønlandicum Casp. Bartholini
= GKS 3609 8°. – *Håndskriftet tabt*¹⁰⁹
- 22 Historiske Beskriffuelse om adskillige Tings tildrag udi Danmarck aff Peder Svendsøn Riber anno 1611
Formentlig NKS 578 2°
[Bibellen Biblia paa danske. Hafn. anno 1647. fol. duob. volum.]¹¹⁰
- 23 Holigeri Rosencrantzii Brochmannus Papizans. fol. MS.
= GKS 132 2°
- 24 Friderici II svenske Kriig fol.
Formentlig GKS 864 2°
- 25 Alcoranus Mstus Arab. charta bombycina involucro de holoserico rubro. 4to.
= *Cod. Arab. 2*
- 26 Descriptio Eccles. Romanæ cum omnibus suis ceremoniis, ritibus etc. Sic incipit: Apollogus de ordine Romano. MS. Pergam.
= GKS 1595 4°
- 27 Liber Musicus Græcus MS. fuit Laurenbergii
= GKS 3537 8°
- 28 Petri Juell Legatio Suecica: en copie aff alle hans Brefue etc. fol.
Sandsynligvis Rigsarkivet, TKUA, Sverige 194
- 29 Liber Daticus Ecclesiæ et Capituli Lundensis. fol. in membran.
= GKS 845 2°
- 30 Den svenske feyde mellom Kong Frederick och Kong Erick anno 1563 begyndt. fol. Vet. involucro uden paa (...) paa bindet¹¹¹ Anne Rønnow.
= GKS 859 2°

¹⁰⁸ Cf. overstreget indførsel i boglisten nr. 49: "Oligeri Rosenkrantzii Apologia et Præfat. in Apol. volum. 3. in fol. holoser. rub.,".

¹⁰⁹ GKS 3609 8° er noteret som manglende allerede ved Werlauffs revision.

¹¹⁰ Indførsel fejlanbragt og udstreget. Korrekt indført i boglisten, nr. 52: "Biblia paa danske. Hafn. 1647. fol. 2 volum."

¹¹¹ (...) *paa bindet* er føjet til overlinjen; tydningen er ufuldstændig og usikker.

[spalte 2]

- 31 Alcoranus in 8° elegant. scriptus
= *Cod. Arab. 19*
- 32 Alcoranus in 12°
= *Cod. Arab. 29*
- 33 Rachelii siebende Satyra Freundt.
= *GKS 442 2°*
- 34 Dr Witzlebius de Sabbato et die Dominica. in 4°.
= *GKS 1433 4°*
- 35 Ejusdem tractatus Epitome
= *GKS 190 2°*
- 36 Thaumbachius de Consolatione Theologiæ chartâ pergamenâ.
= *GKS 1370 4°*
- 37 Davids Psalmer paa danske riim med Melodien hos. in 4°.
= *GKS 1316 4°*
- 38 Kongelige och Adelige Begræffvelser udi Ringsted kirke. fol. &c.¹¹²
= *GKS 732 2°*
- 39 Biblia Lat. MSS. in 8°. anno 1237.
= *GKS 3375 8°*
- 40 Olai Lemvici primum sacri profectûs specimen. 4° paa danske.
= *GKS 1567 4°*
- 41 Severini Laurentii *σκενογραφία* Christi Crucifixi. fol.
= *GKS 138 2°*
- 42 Christi mirackeler i hans Barndom. 4°.
= *GKS 1337 4°*
- 43 Journal Ihrer Königl. Hoheit Reyse durch Pasber...¹¹³ 4°.
Muligvis GKS 2745 4°
- 44 Johannis Wandalini Aphorismi Theologici de Jure Regio. 4°.
= *GKS 3282 4°*
- 45 Torchilli Tullii Speculum Principis. fol.
= *GKS 389 2°*

¹¹² Det ulogiske &c. er muligvis tolket forkert.

¹¹³ Tydningen af dette ord er ufuldstændig og usikker.

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *Wulfstan's Codex and Schumacher's List. On the Oldest Record of Manuscripts in the Royal Library.*

It has hitherto been assumed that the earliest list of manuscripts in the Royal Library is the section of manuscripts in the catalogue preserved in the library's archive as E 8: *Catalogus librorum typis exaratorum, pariter ac Manuscriptorum, quibus, curante Petro Schumachero, aucta est Regia Bibliotheca*. A total of 82 manuscripts are recorded at the end (f. 17v-20r) of the Catalogus E 8, which was made by Willum Worm who signed and dated it on the 4th of January 1671 at his accession as librarian to the Danish king, Christian V.

Worm succeeded Peter Schumacher, perhaps better known as Griffenfeld, who acted as librarian to king Frederik III from 1663 to 1670 and to Christian V until Worm took over. The Catalogus E 8 has been known for long as 'Schumacher's catalogue'. Thus Ellen Jørgensen, the author of the *Catalogus codicum Latinorum mediæ ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis* (1926), referred to it as *cat. Schumacheri*, and stated, on its authority, that a given manuscript found in the Catalogus E 8 had been acquired by the library between 1663 and 1670. Others followed her example. The manuscript section of Catalogus E 8 was published by Harald Ilsøe in 1999 in his book on the history of the Royal Library's holdings until ca. 1780 (*Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1999, p. 574-581). However, the Catalogus E 8 is not the catalogue of Schumacher. It is the catalogue of Willum Worm. And the catalogue of Worm does not cover the entire period 1663 to the end of 1670, but only the latter part of it, i.e. the period from the beginning of 1666 to the end of 1670.

In fact, Peter Schumacher made his own list, which has never received the attention it deserves – if at all noticed, its contents have been misinterpreted. It is preserved in the RL Archive as E 8 a. Schumacher's list is neither dated nor signed. It contains records for more than a hundred printed books. It also contains a list of 45 manuscripts, several of which have dedications to king Frederik III. An analysis of the years of publication of the printed books and of the dedications in the manuscripts makes it possible to date Schumacher's list in E 8 a to the end of 1665. The 45 manuscripts thus represent the nucleus of the manuscript collection of the king's growing library. Apparently it is exactly the aim and ambition of creating such a collection that Schumacher's list reflects. It is important also because Worm's list of 1671 does not repeat entries of manuscripts on Schumacher's list; in other words, the two lists of manuscripts supplement each other.

Most of the manuscripts recorded on the list were contemporary, and many of them directly related to the king either by contents or by dedications by authors or donors. Whereas the printed books reflect an able awareness of what was going on in the intellectual centres of Europe, the manuscripts reveal a more limited horizon. Not a single manuscript on Schumacher's list seems to have been acquired by purchase, neither on the European market nor in Denmark.

There are, however, manuscripts of great importance on Schumacher's list, amongst them the following medieval manuscripts (with my identifications of their present call numbers in the Old Royal Collection, Gammel Kongelig Samling or GKS):

- 4 Den Islandske Lovbog udgiffvet aff Kong Magnus Haagensøn. fol. ¹¹⁴
= GKS 1154 2°
- 26 Descriptio Eccles. Romanæ cum omnibus suis ceremoniis, ritibus etc. Sic incipit: Apollologus de ordine Romano. MS. Pergam.
= GKS 1595 4°
- 29 Liber Daticus Ecclesiæ et Capituli Lundensis. fol. in membran.
= GKS 845 2°
- 36 Thaumbachius de Consolatione Theologiæ chartâ pergamenâ.
= GKS 1370 4°
- 39 Biblia Lat. MSS. in 8°. anno 1237.
= GKS 3375 8°

Items 4 and 29 were produced in medieval Denmark. Items 36 and 39 were both very common in the late Middle Ages; none of them are 'royal' in any sense of the word, and may well have been found among the remnants of the old church somewhere in Denmark. The same is true of the most remarkable item on the list, the *Descriptio Ecclesie Romanæ cum omnibus suis ceremoniis, ritibus* etc. with the incipit: *Apollologus de ordine Romano*, the famous codex of Wulfstan, produced just after the turn of the first millennium under the supervision of Wulfstan, bishop of Worcester and archbishop of York, and containing his autograph notes in Anglo-Saxon and Latin. Next to nothing has been known about its history in Denmark until now. It has, in fact, only been possible to state that it was in The Royal Library in 1786, when the Old Royal Collection was established. Due to Schumacher's list we now know that it was in the king's library already in 1665, and that it is likely to have been in Denmark long before then.

As to the protestant king's interest in a medieval book of the old church such as Wulfstan's, a glimpse on the medieval manuscripts recorded in Worms' Catalogus E 8 may be enlightening. The focus of collecting did not change or changed very little. Nos. 37, 47, 73, 78, 79, 80 are described as lawbooks, written in Danish or Old Norse. A few may be medieval, but they are not described in sufficient detail to be identified. The provenance of a single manuscript in Greek is unknown. The following are all in Latin:

- 2 Foundation paae biskop Byrges Capel i Lund 1518.¹¹⁵
= GKS 846 2°
- 11 Evangelistæ in Membranâ.
Probably = GKS 1347 4° (Ilsøe: GKS 12 2°, lost)
- 40 Justinus in Membranâ.
= GKS 451 2° or GKS 452 2° (*Ilsøe's suggestions*)
- 57 Bibliorum tomus II incipit a Iobo.
= GKS 1310 4°
- 77 Notkirkes alterbog i gammel dage.¹¹⁶
= GKS 3453 8°

¹¹⁴ "The Icelandic law book given by King Magnus Haagensøn. Fol."

¹¹⁵ "Foundation charter of the Chapel of bishop Birger in Lund 1518"; now kept in the National Archives, Copenhagen.

¹¹⁶ "The manual of the church of Notmark in olden days".

Item 2 was produced in Lund, that is in medieval Denmark. Item 57 was produced in Italy, but belonged to the chapter of the cathedral of Lund in the later Middle Ages. If my identification is correct, item 11 was produced in England, but it had migrated to Bergen in Norway in the Middle Ages. I am in doubt about the identity of item 40, but Iustinus was widely copied and read in the Middle Ages, even in Denmark.

Item 77 is of particular interest in our context. It is a Latin *manuale ecclesiasticum*, and was found in the local church of Notmark on the island of Als in 1669 by king Frederik III himself. He visited the provincial church and required to take 'the old monastic book in Latin' as well as a copy in German of king Valdemar's law book along to Copenhagen. His request was granted and the visit of the king recorded by the vicar in a Danish printed bible that remained in the church.

The medieval books in the collection were not bought abroad because of their splendour or prestige, but inherited, received as gifts or gathered from places inside the king's own realms. Thus the catalogues E 8 a and E 8 not only offer evidence of the presence of a given manuscript in the kings Library *ante* the end of 1665 or *ante* 1671. They also indicate that the manuscripts may well have had a much longer history in Denmark than hitherto known. Thus the list of Schumacher is not just a detail in the history of a library. It is also the mirror through which Wulfstan and his codex may become visible in the distant landscape of medieval Denmark.¹¹⁷

¹¹⁷ Jeg takker John T. Lauridsen, Karsten Christensen, Erland Kolding Nielsen og Eric Jacobsen varmt for nyttige henvisninger, drøftelser og korrektioner.